ראשית

עיונים ביהדות

העורכים

אדם אפטרמן • רונית עיר־שי • ישי רוזן־צבי

מזכיר המערכת

דוד ויצ׳נר

כרך ט

ירושלים, תשפ״ה

מכון שלום הרטמן
SHALOM HARTMAN INSTITUTE

ראשית נערך על ידי:

דרור ינון (תשס״ט–תש״ע), יאיר לורברבוים (תשס״ט–תש״ע),
עדיאל שרמר (תשס״ט–תש״ע)

ראשית הוא כתב עת שפיט שיוצא לאור פעם בשנה בסיוע המרכז לחקר המחשבה היהודית ולהגות עכשווית ע״ש פרץ בן אפריים ואיטה פרומה קוגוד, מכון שלום הרטמן.

כתובת המערכת: ׳ראשית: עיונים ביהדות׳, מכון שלום הרטמן, ת״ד 8029, ירושלים 9108001.

הכרך נערך עריכת לשון בידי רפאל זֵר

ISSN 2706-6096
תשפ״ה | 2025

תוכן העניינים

שרון שלום	חקר הליטורגיה בקהילת בית ישראל – מאפיינים ייחודים: הצעה לחשיבה מחודשת על המתודולוגיה המחקרית	1
סטיבן קפלן וקיי קאופמן שלמאיי	תגובה למאמר 'חקר הליטורגיה בקהילת בית ישראל'	21
שרון שלום	על מקורותיה של יהדות אתיופיה: תשובה לתגובתן של קפלן וקאופמן שלמאיי	31
מיטל (טלי) מררי	חקר הדרכות נפשיות להתמודדות עם מחשבות זרות באגרות קודש: הנהגה חסידית, פרטנית ומעשית של ר' מנחם מנדל שניאורסון	36
ניסן רובין	מסרים באבן: ביטויי זיכרון קולקטיבי לשואה באנדרטות־מצבה בשלושה בתי קברות בתל אביב רבתי	71
אסף מלאך	ממלכתיות ללא לאומית: על הסטת שיח הממלכתיות מרפובליקניזם עבה לרזה	98
אבי שגיא	מדינת ישראל לקראת דיקטטורה?	131
	תקצירים באנגלית	i

רשימת המשתתפים

ד״ר אסף מלאך, המרכז האקדמי שלם
malachas1@gmail.com

ד״ר מיטל (טלי) מררי, אוניברסיטת בר-אילן
tali.merary@gmail.com

פרופ׳ קיי קאופמן שלמאיי, אוניברסיטת הרווארד
shelemay@fas.harvard.edu

פרופ׳ סטיבן קפלן, האוניברסיטה העברית בירושלים
msstkapl@gmail.com

פרופ׳ ניסן רובין, אוניברסיטת בר־אילן
Nissan.Rubin@biu.ac.il

פרופ׳ אבי שגיא, מכון שלום הרטמן
avi.sagi.biu@gmail.com

ד״ר שרון ז׳ שלום, הקריה האקדמית אונו
sharon.sh@ono.ac.il

ראשית

מסרים באבן: ביטויי זיכרון קולקטיבי לשואה באנדרטות־מצבה בשלושה בתי קברות בתל אביב רבתי

ניסן רובין

מחקר זה עוסק באנדרטות המנציחות קהילות שנכחדו בשואה ומוצבות באזורים מיוחדים שהוקצו להן בבתי קברות בתל אביב ובסביבתה. הקמתן החלה באמצע שנות החמישים של המאה הקודמת, תחילה בבית הקברות בנחלת יצחק בגבול תל אביב וגבעתיים, אחר כך בבית הקברות בקריית שאול שבמזרח תל אביב בגבול תל אביב ורמת השרון, ולבסוף בבית הקברות 'הדרום' (חולון), בגבול חולון ובת ים.*

בנחלת יצחק הוקמו עשרים ושבע אנדרטות אשר ממוקמות בכניסה המערבית של בית הקברות. שלושים וארבע אנדרטות הוקמו בקריית שאול, מול הכניסה הראשית. כחמש מאות

* המחקר נתמך במענק מחקר מטעם הקרן הלאומית למחקר ומקרן המחקר של אוניברסיטת בר אילן. כל התמונות המופיעות לאורך המאמר, מובאות באדיבות המחבר וללא זכויות יוצרים.

בבית קברות 'הדרום' (חולון), חלקן הוצבו בחלקה נפרדת במרכז בית הקברות, חלקן ניצבות לאורך קיר בית הקברות הצבאי, וחלקן ניצבות כשדרות ארוכות בגבולן של חלקות קבורה אזרחיות.

במחקר זה אני מבקש לבדוק אילו מסרים נושאות מאות האנדרטות הללו שמייצגות קהילות שחרבו. מסרים חקוקים באבן על גבי מצבות עשויים לעמוד לדורות ולכן נדרש שיקול דעת לפני חקיקתם. אם כך הוא באשר למצבת אדם שנפטר, על אחת כמה וכמה כך באשר לדברים האמורים להיחקק על אנדרטה של קהילה שנכחדה. שורדי הקהילה מבקשים לזכור ולהזכיר לדורות הבאים את עברה של הקהילה ואת גורלה בשואה. המסרים שאנדרטות נושאות עוברים אל הצופים במילים חקוקות ובסמלים צורניים. הסמלים, המילוליים והצורניים, נושאים רבדים של משמעויות, הן משמעויות גלויות והן משמעויות סמויות.

עניינו במחקר הנוכחי הוא לברר כיצד מתבטא הזיכרון הקולקטיבי של הקהילה על גבי האנדרטות ומה הם המסרים העולים מהן על אודות הקהילה ועל השואה. המחקר מברר מה אומרות האנדרטות על היהודים שנרצחו; מה הן אומרות על הנאצים ועל עוזריהם; האם הן מצדיקות את הדין או מביעות התרסה ומרד נגד הדין; היש בהן ייאוש או גם תקווה. המחקר גם בודק את משמעות הסמלים הצורניים שמצטרפים להבעות המילוליות, ואיזה שימוש נעשה בסמלים דתיים, מסורתיים וחילוניים.

אנדרטה מוצבת בדרך כלל במרחב ציבורי כדי להעביר מסר על האירוע שלזכרו הוקמה. בו בזמן היא גם מעצבת את תודעת המתבונן. בשונה מאנדרטה יחידה שניצבת במרחב הציבורי, אנדרטות השואה בבתי הקברות ניצבות בקבוצות, והמתבונן מתרשם בבת אחת מעשרות וממאות קהילות שמזכירות את המציאות הבלתי נתפסת של השואה.

חשוב לציין כאן שמחקר זה אינו משווה את ממצאיו לאנדרטות שואה שממוקמות מחוץ לבתי קברות, הן בישראל והן במקומות שונים בעולם, משום אופיין השונה. עוד יש לציין כי המחקר אינו שואל מהו המסר שאליו התכוונו יוזמי האנדרטה או מתכניה, אלא משתדל לברר מהן התובנות בעיני מתבונן בעל רקע של תרבות יהודית וישראלית שמודע לסמלים

1 מספר הקהילות המונצחות גדול ממספר האנדרטות, כי על אנדרטות רבות מונצחות יותר מקהילה אחת. על אנדרטות לזכר השואה שהוקמו בבתי קברות בישראל ראו מה שכבר פורסם: יהודית תידור באומל, '"לזכרון עולם": הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל', עיונים בתקומת ישראל 5 (תשנ"ה), עמ' 364–387; אסתר ריין, 'מהנצחה כוללת להנצחה אינדיבידואלית: אנדרטות לזכר השואה בישראל', גשר 126 (תשנ"ג), עמ' 70–81; בתיה ברוטין, 'לחיות עם הזיכרון: אנדרטות לזכר השואה בישראל', לוחמי הגטאות 2005; מולי ברוג, 'יד ושם – למי? המאבק על דמותו של הר הזיכרון', ירושלים ורמת גן 2019, עמ' 277–278; 293–295. בבתי קברות נוספים ברחבי הארץ הוקמו אנדרטות, אבל מחקר זה אינו כולל אותן. רשימה הכוללת כ־1,300 אנדרטות לשואה בישראל מצויה באתר המרשתת של עיל"ם – העמותה הישראלית לחקר שורשי המשפחה, אנדרטות לזכר קהילות שנכחדו בשואה.

של תרבותו. מובן שכל אחד ואחד רשאי להסיק תובנות אחרות מאלה המוצעות במאמר זה, או להוסיף תובנות אחרות.

רקע

עוד לפני שהוחל בהקמת האנדרטות לקהילות שנכחדו בשואה בבתי הקברות שהוזכרו, נקבע בשנת 1950 על הקיר הדרומי של בית הקברות הישן ברחוב טרומפלדור בתל אביב, לוח זיכרון גדול לזכר קהילת רדזיבילוב שבאזור ווהלין (שהיה בין שתי מלחמות העולם חלק מפולין). חברה קדישא לא אישרה באותה עת להקים מצבה שאין מתחתה קבר, אלא לוח זיכרון בלבד.[2]

האנדרטה הראשונה בתל אביב הוקמה בשנת 1954, במרכזו של בית הקברות הישן ברחוב טרומפלדור, בידי יוצאי זדונסקה־וולה שבמחוז לודז׳. זו האנדרטה היחידה בבית קברות זה (לבד מלוח הזיכרון לקהילת רדזיבילוב, כאמור). את החלקה לאנדרטה תרמה החברה קדישא. באתר הוטמנה תיבה קטנה שבתוכה הונחה שקית אפר ממחנה המוות חלמנו, שבו הושמדו יהודי זדונסקה־וולה. את האפר אסף והביא לארץ ישראל זליג פרנקל משורדי הקהילה, שעלה עם קבוצת העפלה של ׳תנועת הבריחה׳. ביום ט״ו באלול תש״ו (11 בספטמבר 1946) הובאה שקית האפר, שהונחה בתיבה מכוסה בבד שחור, לקבורה בבית הקברות הישן ברחוב טרומפלדור בתל אביב. זו הייתה הלוויה המונית ראשונה לאפר קורבנות השואה שנערכה בארץ ישראל. בהלוויה השתתפו ראש עיריית תל אביב ישראל רוקח, הרב הראשי הספרדי לתל אביב הרב בן־ציון חי עוזיאל ומנהיגי היישוב. על הקבר הוקמה מצבה קטנה. בשנת 1954, שמונה שנים לאחר אירוע זה, החליף ועד יוצאי העיר את המצבה הקטנה באנדרטה גדולה, כארבעה מטרים גובהה. האנדרטה חופתה בלוחות שיש לבן ולידה הוקמה רחבה לכינוסים.[3]

2 ראו: יעקב עדיני (עורך), ראדזיווילוב: ספר זכרון, תל אביב 1966, עמ׳ 8.

3 תיאור מלא של האירוע מצוי בעיתונות היומית של התקופה, למשל: ׳אפר קדושי פולין לקבורה בתל אביב׳, עיתון הארץ, ט״ז באלול תש״ו (12.9.1946), עמ׳ 4. על האירוע ראו בפירוט: זליג פרנקל, ׳גילגוליו של אפר הקדושים׳, בתוך: אלחנן ארליך (עורך), זדונסקה־וולה, תל אביב 1968, עמ׳ 446–454. עוד ראו: יהודית תידור באומל, ׳לזכרון עולם׳, למעלה הערה 1; רבקה פרצ׳ק, כאן ושם, עכשיו ובימים האחרים: שבר השואה וביטויו בבתי הקברות ובאנדרטות בפולין ובישראל, ירושלים תשס״ו, עמ׳ 65–66; תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים 1991, עמ׳ 417.

אנדרטת קהילת זדונסקה-וולה

בשנת 1973 חודשה האנדרטה וחופתה באריחי שיש שחור[4] ולשמאלה נוספו לוחות זיכרון עם שמות הנספים של הקהילה. לאחר זמן הוצמדה ללוחות הזיכרון עוד מצבה שעליה חקוק: 'פ"נ אפר הקדושים שארית קהלת ורשה שנשמדו ביום ו' חשון תש"ג בפוניאטוב ובתוכם [כאן באים שמות שישה מבני משפחת התורם. נ"ר] תנצב"ה'. מתחת למצבה זו הוטמנו שני שקים עם אפר שנאסף מיער פוניאטובסקה.[5] מצבה זו נוספה, כנראה, כיוזמה פרטית ולא על ידי ארגון של יוצאי ורשה, שלא הקים עד כה אנדרטה בבית קברות.[6]

הלוויה המונית שנייה התקיימה מספר חודשים אחר כך, בחודש אייר תש"ז (1947). ביום זה הביאו יוצאי קהילת לידא (בין שתי מלחמות העולם במחוז נובוגרודק, פולין) לקבורה אפר קדושים ממחנה ההשמדה מיידנק, שבו הושמדו רוב אנשי הקהילה. המונים השתתפו בהלוויה שיצאה מבית הכנסת הגדול בתל אביב לבית הקברות נחלת יצחק. בשנת תשל"ד (1974) הוקמה במקום אנדרטה לזכרם.[7]

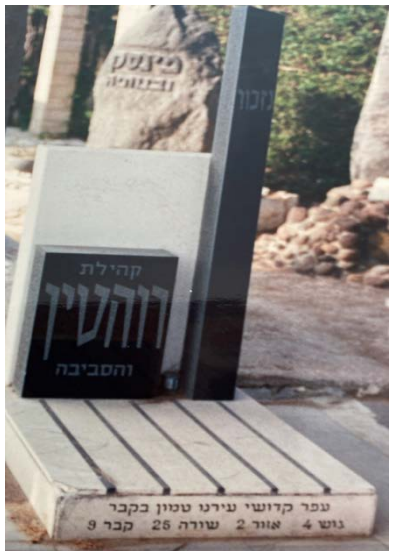
4 נוסח הכיתוב שונה באנדרטה המחודשת. בנוסח הראשון נחקק: 'פ"נ / יד וזכר לקדושי חלמנו / הוקם ע"י ארגון יוצאי זדונסקה־וולה'. בנוסח השני נחקק: 'יד וזכר לקדושי / זדונסקה־וולה / הוקם ע"י ארגון יוצאי זדונסקה־וולה'. כלומר, האנדרטה הוגדרה כהנצחה לנספי זדונסקה־וולה ולא כהנצחה לנספי מחנה המוות חלמנו, שממנו הובא האפר.

5 על אירוע זה מיום ו' בחשון תש"ג (שהיה לפני המרד שפרץ בערב פסח תש"ג) כתבה יהודית תידור באומל, כי בשנת 1949 אסף אדם אחד בעת שביקר בפולין, שני שקים של אפר ועצמות שהעביר בחשאי לישראל באמצעות ליפט דיפלומטי של ציר ישראל בפולין. האפר הוטמן בבית הקברות ברחוב טרומפלדור בצמוד לקבר האפר של קהילת זדונסקה־וולה ביום ב' באייר תש"י (19.4.1950), שהוא, לפי הלוח הכללי, יום השנה השביעי לפרוץ מרד ורשה. הקבורה לא קיבלה ביטוי פומבי כדי לא להסתכסך עם ממשלת פולין הקומוניסטית שממנה הוברח האפר לישראל. הסיפור נעשה פומבי רק בשנת 1970, לאחר שיצאו מפולין כל מי שהיו קשורים בהברחה. נראה שלוח הזיכרון נוסף רק עם חידוש האנדרטה בשנת 1973, כי בעת הקמת האנדרטה ב־1954 היה העניין עדיין חסוי (יהודית תידור באומל, 'לזכרון עולם', למעלה הערה 1, עמ' 375).

6 קהילת ורשה מונצחת באנדרטה לזכר מרד גטו ורשה שהוקמה ביוזמת הפסל נתן רפופורט באפריל 1948. היא מוצבת במקום שהיה מרכז הגטו היהודי בוורשה. העתק של האנדרטה מוצב בכיכר המרכזית ב'יד ושם' בירושלים. על תהליך הקמת האנדרטה ראו: James E. Young, 'Biography of a Memorial Icon: Nathan Rapoport's Warsaw Ghetto Monument', *Representations* 26 (1989), pp. 69–106

7 ראו: אלכסנדר מנור, יצחק גנוזוביץ ואבא לנדו (עורכים), ספר לידה, תל אביב תש"ל, עמ' 394.

לאחר הקמת המדינה, ביום כ״ט בסיוון תש״ט ו
ראשון של קבורת אפר ממחנות ההשמדה. זה היה טקס קבורת אפר של מאתיים אלף יהודי אוסטריה שנאספ ממחנות השמדה. את הטקס יזם שורד השואה שמעון ויזנטל.[8] ארון זכוכית עטוף בדגל הלאום ובתוכו שלושים כדי אפר, יצא במסע הלוויה מבית הרבנות הראשית ברחוב יבנה בתל אביב אל בית הכנסת הגדול ברחוב אלנבי הסמוך. בהלוויה השתתפו שרי ממשלה, אישים אחרים ואלפים רבים. הרב הראשי האשכנזי לתל אביב הרב איסר יהודה אונטרמן אמר קדיש. ההלוויה המשיכה לעיר רחובות, למעון הנשיא חיים ויצמן, ושם נשא הנשיא הספד. משם המשיכה ההלוויה לירושלים ושם נשא דברים, בבית כנסת ישורון, הרב הראשי הספרדי הרב בן־ציון חי עוזיאל. הארון נטמן בטקס הלוויה צבאי בבית הקברות שבשכונת סנהדרייה בנוכחות שרי ממשלה ואישים אחרים.[9]

אנדרטת קהילת רוהטין

בשנת תשט״ו (1955) הטמינו יוצאי קהילת רוהטין (גליציה, פולין) צנצנת אפר בבית הקברות בקריית שאול.[10] בסוף עשור זה, בי״ט באדר שני תשי״ט (29.3.1959), הטמינו יוצאי קהילת לומז׳ה (פולין) צנצנת אפר בבית הקברות בנחלת יצחק.[11] אפר נרצחי הקהילות

8 שמעון ויזנטל (1908–2005), נודע כ׳צייד נאצים׳ שרבים מהם הועמדו לדין.

9 עיתון דבר, 23 ביוני 1949; *Palestine Post*, 24.6.1949; *Palestine Post*, 27.6.1949; ׳קבורת אפר יהודי אוסטריה בירושלים (1949)׳, ויקיפדיה.

10 נוסף לכך הוקמה אנדרטה לזכר הקהילה במתחם האנדרטות בקריית שאול, ביום י״ז באדר תשמ״ו (1986). בבסיס האנדרטה נחקק: ׳עפר קדושי עירנו טמון בקבר גוש 4, אזור 2, שורה 25, קבר 9׳.

11 על חזית המצבה נחקק: ׳פ״נ אפר קדושי לומז׳ה ועצמות קדושי קהילת טורק והסביבה׳, ותאריך ההשמדה בחלמנו. על גב המצבה נחקק: ׳פ״נ אפר קדושי לומז׳ה שמות ספרים סבון ואפר קדושים מקהילות ישראל בגולה שנשמדו בשואה בשנות ת״ש – תש״ה׳. ב׳שמות ספרים׳ הכוונה לקרעים ולשרידים של שמות ה׳ בכתבי קודש שאותם נהוג לקבור. ב׳סבון׳ הכוונה לסבון שהוטבעו בו האותיות RIF, והשמועות אמרו שהופק על־ידי הממשל הנאצי משומן אנושי של יהודים. היסטוריונים אומרים שאין הוכחה לשמועות אלה (אם נכון הדבר, היו אמורים ראשי התיבות להיות RJF, שמשמעו: *Rein Judisches Fett*). ראו: Mark Weber, ‘Jewish Soap’, *The Journal of Historical Review* 11 (1991), pp. 217–227

אנדרטת קהילת לומז׳ה

האלה הוטמן בחלקות קבר רגילות בתוך שורת קברים, ועליהן הוצבו מצבות מסורתיות.

בשנת תשכ״ד (1964) יזם הרב יצחק ידידיה פרנקל, הרב הראשי האשכנזי של תל אביב,[12] הקמת אנדרטה גדולה בבית הקברות בנחלת יצחק, לזכרם של 800,000 הנספים במחנה ההשמדה טרבלינקה. עוד יזם הרב פרנקל בבית קברות זה, בשנת תשל״ג (1973), את הקבורה של אפר הנספים מגיא ההריגה באבי־יאר שליד קייב ואת האנדרטה לזכרם.[13] לזכר יהדות ליטא הוקמה אנדרטה בבית הקברות בנחלת יצחק בשנת תשמ״ב (1982), ומתחתה הוטמן מאפר הנספים.[14] אלה הן אנדרטות על־קהילתיות גדולות ממדים לנספים במחנות השמדה (טרבלינקה ובאבי־יאר), או לזכר כלל היהודים שהושמדו במדינה (ליטא). האנדרטה הקהילתית הראשונה – לאחר אנדרטת זדונסקה וולה – שהוקמה באתר נפרד בתוך בית הקברות בקריית שאול ולא בקרב שורת קברים רגילה, היא האנדרטה לזכר קהילת איזביצה־קוי,[15] שהוקמה בג׳ באלול תשט״ו (1955) באתר שהוקצה לכך בבית הקברות. רק שבע שנים לאחר מכן, בשנת תשכ״ב (1962), הוקמה באתר זה בקריית שאול אנדרטה לקהילת ראדום.

12 הרב יצחק ידידיה פרנקל (1913–1986) היה רבן הנערץ של שכונת פלורנטין ושכונות דרום תל אביב. בשנת 1973 הוא נבחר למשרת הרב הראשי האשכנזי של תל אביב יפו. על תולדותיו ראו: הרב איסר פרנקל, ׳בעקבי הדרך: תולדותיו של הרב׳, בתוך: דוד ברוך לאו (עורך), ספר הזיכרון לכבודו ולזכרו של מרן הגאון רבי יצחק ידידיה פרנקל, ירושלים תשנ״ב.

13 מר א׳ זינגר, מנהל המחלקה הטכנית של חברה קדישא בתל אביב, אמר לי בשיחה איתו, שאת הקמת האנדרטות לטרבלינקה ולבאבי־יאר יזם הרב פרנקל. מר אלפרוביץ, שהיה המפקח על בית הקברות בנחלת יצחק, סיפר שהרב פרנקל ביקש להקים במקום אנדרטה בדמות כבשן. באנדרטה שעיצבו האדריכל שלמה ברנשטיין והאומן נסים שטריק הותקנה דלת ברזל שעוצבה על־פי הדלתות של תאי המשרפות.

14 על האנדרטה נכתב: ׳לזכרם של יהודי ליטא אשר נספו בשואה תשא – תשד׳. על הבסיס: ׳כאן טמון אפר אחינו הי״ד׳. בצד ימין לוח עם שמות הקהילות.

15 איזביצה־קויאווסקה (באזור לודז׳),להבדיל מאיזביצה (באזור לובלין), שאנדרטה לזכרה הוקמה בבית הקברות בחולון (גוש 2, אזור 8), בי״ג בטבת תשל״ט (12.1.1979).

האנדרטה הקהילתית הראשונה בבית הקברות נחלת יצחק היא האנדרטה לקהילת קולומיה שהוקמה בא׳ בסיוון תשכ״ו (1966). שנתיים אחר כך, ביום כ״ז בשבט תשכ״ח (1968), הוקמה האנדרטה הראשונה בבית קברות הדרום בחולון, לזכר קהילת אופוצ׳נה.[16] עד שנת תש״מ המשיכו להקים אנדרטות לקהילות בבתי הקברות נחלת יצחק (27) וקריית שאול (34). משנת תש״מ הוקמו מאות אנדרטות רק בבית הקברות בחולון. בשני בתי הקברות האחרים לא הוקצו מאז אתרים לאנדרטות בגלל העדר שטחים פנויים.[17]

על־פי המסמכים במשרדי חברה קדישא לתל אביב יפו נדרש כל מי שביקש להקים אנדרטה לזכר קדושי השואה לחתום על חוזה הקמה. עד שנת תשל״ב (1972) לא נדרשו המקימים לשלם עבור החלקה, אך כשמונה מנהל חדש לחברה קדישא, נדרשו לשלם 300 דולר לחלקה.[18] לפי תנאי החוזה היה על המקימים לקבל אישור ממנהל המחלקה הטכנית להקצאת מקום לאנדרטה, למידות השטח המוקצה, למידות האנדרטה ולצורתה. הנהלת החברה קדישא הטילה פיקוח על תוכן הכיתוב ועל צורת הסמלים. בחוזה נכתב: ׳אין לחקוק שם ושום נוסח על המצבה מבלי שקיבל מראש את הסכמתה של מחלקת הרישיונות למצבות׳. סעיף אחר אומר: ׳אין לחקוק תאריך לועזי על המצבה׳. אין לחרוט שמות נספים על האנדרטה או בסמוך לה; כל שינוי ארכיטקטוני או תוספת אסורים; החוזה אסר על תיחום החלקה בגדר; על שתילת עצים או צמחייה ללא אישור מזכירות החברה קדישא;[19] החוזה חייב השתתפות בפיתוח האתר והפקדה של ערבות כספית, אשר תוחזר לאחר שיימצא כי המצבה הוקמה לפי העקרונות שבחוזה. בסעיף האחרון של החוזה נאמר: ׳את מועד הלוויה של האפר עליכם לתאם עם מחלקת ההלוויות ולהודיע על כך מראש, כמו כן עליכם להודיע על מועד הקמת

16 מתחילה לא ניתן אישור להקמה בבית הקברות בחולון בטענה שמקומה של מצבה מסגנון זה הוא בקריית שאול, ששם כבר עמדו מספר מצבות לזכר קהילות שחרבו. לאחר הפצרות ולחצים אושרה הקמת המצבה (תיק אופוצ׳נה בארכיון חברה קדישא תל אביב).

17 האנדרטה האחרונה בקריית שאול היא של קסטוריה, שהוקמה באלול תשמ״ג (1983); ובנחלת יצחק של וולקוביסק שהוקמה באדר תשמ״ד (1984). נראה שהקהילות קיבלו את זכותן על המקום שנים אחדות קודם לכן, אלא שהתעכבו בהקמתן.

18 בתיקי ארכיון חברה קדישא בתל אביב משנת תשל״ב, אין דרישת תשלום. למשל, קהילות דומברובה (חולון), דומברוביצה (חולון), דרוהוביץ־בוריסלב (נחלת יצחק). אבל בתיק הורודנקה (חולון) משנת תשל״ג, יש דרישת תשלום. התעריף הוצמד לדולר ארה״ב והשתנה לפי מהלך האינפלציה.

19 במכתב מיום כ״ו בתשרי תשכ״ח (30.10.1967) דורש מזכיר חברה קדישא מר א׳ ויס מיושב ראש ארגון יוצאי קולימאי לפרק גדר שנבנתה סביב האנדרטה שבבית הקברות נחלת יצחק, ומסיים: ׳אנו מצטערים מאוד שלא נוכל להסכים להשאיר את הגדר הנ״ל ומבקשים מכב׳ לפרק את הגדר לא יאוחר מ־10 ימים מהיום׳ (תיק קולמאי בארכיון חברה קדישא). בשיחה בעל־פה הבהיר מר א׳ זינגר כי מקפידים ׳ש]לא [יהיו] פרצופי אדם, יד פתוחה ולא קפוצה׳.

אנדרטות הוקצו חלקות אחידות במידות של שני קברים סטנדרטיים (שטח של חלקת קבר סטנדרטית הוא 2.00 מטר אורך ו־75 ס״מ רוחב).

מתחילה הקפידה החברה קדישא להנפיק רישיונות הקמה רק אם בידי הקהילה היה אפר לקבורה, בנימוק שבתי קברות מיועדים לקבורה ולא לאנדרטות.[21] במקרים רבים היה הרב יצחק ידידיה פרנקל פעיל בהשגת אפר בשביל אנשי הלנדסמנשאפט (איגוד יוצאי העיר).[22] בראיון שנערך בשנת 1985 עם יושב־ראש של אחד הארגונים של שורדי השואה, סיפר המרואיין כי במשרד הארגון ברחוב אלנבי בתל אביב ״יש בקופה אפר וכל מי שמבקש להקים אנדרטה מקבל צנצנת אפר״. אבל כמות האפר הלכה ואזלה ומסוף שנות השמונים כבר לא הייתה אפשרות לתת אפר למבקשים. לאחר לחצים של יוצאי קהילות שלא היה בידיהן אפר, חדלו להקפיד בעניין.

עד ראשית שנות השבעים של המאה העשרים הוקמו בסך הכול שש עשרה אנדרטות בשלושת בתי הקברות שנזכרו. אבל בשנות השבעים והשמונים החלו הלנדסמנשאפטים של הקהילות בפעילות נמרצת של הנצחה. שנת השיא הייתה תשמ״א (1980/1), שבה הוקמו חמישים וחמש אנדרטות, ואחריה שנת תשמ״ב (1981/2), שבה הוקמו ארבעים ואחת אנדרטות. מאז קצב ההקמה הלך ופחת ובשנים האחרונות פסק לגמרי.[23] משך זמן הקמתה של אנדרטה היה ברוב המקרים בין שנה וחצי לשנתיים. חלק מהזמן הוקדש לצורך עריכת

20 זהו נוסח החוזה של בית קברות הדרום. נוסחים דומים היו לבתי הקברות האחרים. באחד מהם היה סעיף המצהיר: ״יש בידינו אפר קדושים״.

21 למשל, במכתב לבקשה של ארגון יוצאי יוון מיום ב׳ בכסלו תש״ל (12.11.1969) כותב מזכיר החברה קדישא מר א׳ ויס: ״אין מקימים מצבה בבית העלמין רק [על] קבר שנטמן בו מת, או עצמות, או אפר קדושים. אם תביאו אפר או עצמות של הקדושים נקצה מקום קבורה מתאים באחד מבתי העלמין שלנו ונוציא לכם רשיון להקמת מצבת זכרון בהתאם לנהגים המקובלים״. לאחר יותר משנה, ביום כ בשבט תשל״א (15.2.1971), מודיע הארגון: ״ברשותנו אפר הקדושים הדרוש כדי להקים את המצבה הנ״ל״ (תיק יוון, ארכיון חברה קדישא תל אביב).

22 בתיקי אנדרטות משנות השבעים שבארכיון החברה קדישא מצויים מסמכים שמצהירים כי הרב פרנקל השיג עבורם אפר. למשל, בתיק קהילת דויד הורדוק (חולון) מיום ט״ו בחשוון תשל״ו (20.10.1975) כותבים המבקשים שהרב פרנקל יעזור להם בהשגת האפר (האנדרטה הוקמה ביום כ״ד באדר־ב תשל״ו (26.3.1976). בתיק קהילת דובו׳ין (חולון) כותבים המבקשים שהרב פרנקל נתן להם אפר מהקרמטוריום בבוכנוואלד (האנדרטה הוקמה בי״ד בתשרי תש״מ, 5.10.1979). בתיק קהילת ווישניץ (חולון, האנדרטה הוקמה ביום ד בטבת תשל״ט, 3.1.1979) מבקשים רשות לקבור חפיסת סבון עם ההטבעה RIF (ראו למעלה הערה 11).

23 הסופר האידי דוד שטוקפיש (1912–2008), יליד לובלין, בשיחה עימי, שיער כי התנועה להקמת האנדרטות גדלה בשנות השבעים של המאה העשרים לאחר ששורדי השואה בארץ ״בנו עצמם״. הוא הוסיף: ״אחרי מלחמת יום כיפור שהייתה נקודת משבר, הם חששו מאסון שיכול לקרוא גם בארץ. הבנים והנכדים רצו לדעת מה עשה סבא בשואה, או מדוע אין לי סבא וסבתא. זה עודד את ההנצחות״.

מגבית. קהילות עם קשרים לקרובים ולקהילות בחוץ לארץ הצליחו לאסוף סכומים גבוהים יותר ולהשקיע באנדרטות שעלותן גבוהה יותר.

מתודה

למחקר נבחרו שלושת בתי הקברות הללו מפני שהם היחידים בקהילות ישראל, בארץ ובחוץ לארץ, שבהם מצוי ריכוז כה גדול של אנדרטות־מצבה. אין אנדרטות־מצבה כאלה בבתי קברות אחרים בגוש דן, כמו ׳סגולה׳ בפתח תקווה, ׳הירקון׳ בתל אביב ו׳מורשה׳ בהוד השרון. בבתי קברות אחרים בישראל יש רק אנדרטות־מצבה יחידות.[24] האנדרטות שבמחקר זה דיין אפוא כדי לענות על שאלת המחקר. אנדרטות הנצחה וזיכרון לשואה מצויות לרוב גם בעולם, אולם לא מצאתי תיעוד על ריכוז של אנדרטות־מצבה מעין אלו שבמחקר זה.

האנדרטות בשלושת בתי הקברות צולמו ותועדו, הן התוכן המילולי והן התוכן הלא־מילולי, כלומר הסמלים הצורניים, מידות הבסיס, מידות הגוף והחומרים שמהן עוצבו. נרשמו גם נתונים שליד האנדרטה כמו ריצוף, גידור וצמחייה. נערכו ראיונות עם חברי ועד של קהילות ושיחות עם מנהלי בתי הקברות, כדי לקבל מידע על תהליך ההקמה של האנדרטות. התקבל אישור לעיין בתיקי האנדרטות שבמחלקה הטכנית של החברה קדישא כדי להכיר את הרקע להקמתן. כדי שלא להכביד במאמר זה על הקורא לא הצגתי בו את הניתוחים הסטטיסטיים, אלא רק את מסקנות הניתוחים וכמה תוצאות (באחוזים) במקום שיש צורך בכך. מובן שהתובנות העולות ממחקר זה מתייחסות רק לשלושת בתי הקברות בתל אביב ובסביבתה ולא לאנדרטות בבתי קברות אחרים בישראל, אם מצויות שם אנדרטות.

הדיון במחקר הוא סמיוטי, דהיינו הוא מבקש לפענח את הסמלים המילוליים והלא־מילוליים כדי ללמוד איך הם מבטאים את המציאות שהם מייצגים. הדיון אינו במשמעותן האומנותית או בערכן האומנותי של מצבות־אנדרטה אלה, שרובן לא הוזמנו כיצירות אומנות אצל מי שמוכרים כאומנים. הן בדרך כלל הוזמנו אצל בוני מצבות ועל כן ניתן לראותן כביטוי לאומנות עממית.

בין אנדרטה למצבה

אנדרטות בבתי קברות ציבוריים אינן כאנדרטות המוצבות בכיכרות שנראות לכל עובר אורח; הן מתגלות רק למי שמזדמן לבית הקברות. הן אינן מצבות למתים, מפני שאין קבר מתחת

24 למשל, בבית הקברות החדש בחדרה שלוש אנדרטות: לזכר יהודי בליצה, קאפרשט וקרסנה.

לאנדרטה, פרט לאותן אנדרטות שתחתן טמון אפר שהובא ממחנות ההשמדה; ואפר זה אינו בהכרח אפרם של אנשי הקהילה ששמה חרוט על האנדרטה. מהו אפוא טיבן של אנדרטות אלה?

חוקר ומבקר האומנות גדעון עפרת הבחין בין מצבה, אנדרטה ופסל. לצורך עניינו אביא כאן בקצרה את הבחנותיו בין מצבה לאנדרטה.[25] מצבה ניצבת ממש על מקום המת בבית קברות, שהוא תחום נפרד מהיום־יום; אנדרטה אינה מוצבת ממש על מקום המת או המתים, אלא לעיתים סמוך למקום האירוע (באזור הקרב, למשל), ולעיתים באתר אחר שהוא בתחום חיי היום־יום. מצבה היא סימן חד־משמעי ישיר (׳פה נקבר׳); אנדרטה היא סמל שהמתבונן בו אמור לפענח את משמעותו. למצבה – רק חזית; לאנדרטה – חזית ואחור. למצבה זמן יום־יומי; לאנדרטה יש ׳זמן אנדרטה׳ בעת שנערך לידה טקס, ואז ׳מופעלת׳ האנדרטה במלוא עוצמתה ומעבירה את המסר. מצבה אינה מְצַוָּה, היא מעלה זיכרונות; אנדרטה מְצַוָּה ומטעינה באנרגיה.

על פי הבחנה זו יש לאנדרטות שואה שבבתי הקברות תַּפְקִיד כפול: הגוף הניצב משמש אנדרטת זיכרון שסביבה נאספים לטקס ביום הזיכרון לקהילה (׳זמן אנדרטה׳); והבסיס משמש מצבת קבר, אף שאין מת מתחתה ולרוב אף אין אפר תחתה, אך פוקדי המצבה מתייחסים אל בסיס האנדרטה כמצבת קבר. עדות לכך היא האבנים שהמבקרים מניחים על הבסיס בעת הפרידה כמו על מצבה למת. כאמור, לכתחילה אסרו תקנות החברה קדישא הנצחה פרטית על האנדרטה או סביבתה, אבל תקנה זו הופרה (כמו תקנות נוספות), ובחלוף הזמן קהילות שונות הוסיפו לוחות עם שמות נספים. גם תוספות אלה מדגישות את תַּפְקִיד האנדרטה כמצבה. התַּפְקִיד הכפול מצדיק את כינוי האנדרטות האלה ׳אנדרטה־מצבה׳, אך למען הנוחות אשתמש בדרך כלל במושג ׳אנדרטה׳.

מה עוד מבדיל את האנדרטות בתוך בתי הקברות ממצבות אדם רגילות?

ראשית, האנדרטות מוצבות בבתי הקברות באתר נפרד, או במספר אתרים נפרדים. גודלן האחיד, פחות או יותר, של האנדרטות, וריכוזן באתרים נפרדים, מפרידים אותן למעשה מבית הקברות אף שאינן מופרדות בגדר. ההפרדה יוצרת זהות קהילתית נפרדת, בדומה לזהות הנפרדת של חלקה צבאית בבית קברות אזרחי. שנית, מידותיה של האנדרטה. לפי הנחיות המחלקה הטכנית של החברה קדישא בתל אביב,[26] גובהה של מצבת קבר אדם אנכית – כולל הבסיס והגוף הניצב עליו – הוא כ־1.60 מטר, ורוחבה כ־75 ס״מ. זהו גובה־עין אשר מאפשר לעומדים לידה לקרוא את הכתוב על גוף המצבה האנכית, וכן לרכון ולקרוא את

25 להרחבה ראו מאמרו של גדעון עפרת, ׳על האנדרטה וחובת המקום׳, בספרו בהקשר מקומי, תל אביב 2004, עמ׳ 301–308.

26 ׳הוראות ותנאים להקמת מצבות׳, המחלקה הטכנית, חברה קדישא תל אביב יפו והמחוז.

הכתוב על בסיסה. גובהה של מצבה אופקית הוא כ
את הכתוב עליה. לעומת זאת, גובהן הממוצע של אנדרטות זיכרון לקהילות – כולל גוף ובסיס – הוא כ־2.50 מטר ורוחבן הממוצע כ־1.20 מטר, כרוחב של שתי מצבות אדם. הווה אומר, האנדרטה ניכרת בגודלה, אך היא בגובה העיניים והצופה אינו מתגמד מולה. את הכתוב על הגוף הניצב אפשר לקרוא ממרחק בגלל גודל האותיות; ואילו קריאת הכתוב על הבסיס מצריכה התקרבות ורכינה מעליו, כמו ברכינה מעל מצבת קבר. יש הרבה אנדרטות שעיצובן זהה, כדברי חבר ועד קהילה מסוימת: 'הסתובבו [אנשים] לראות מה עשו אחרים' והזמינו דגם זהה. בפרוטוקולים של ישיבות ועדי ארגונים נמצא שפעמים התייעצו חברי הוועד בישיבות התכנון והעיצוב של האנדרטה עם אדם מחברי הקהילה שעיסוקו בתחום הבנייה, כמו שרטט, מהנדס בניין או טכנאי בנייה. אחד המרואיינים אמר כי רצו 'בית' פשוט ולא 'ארמון' שימשוך תשומת לב.

אנדרטת קהילת לודז'

רוב האנדרטות־המצבות לשואה בבתי הקברות אינן מונומנטליות, אבל בין מאות האנדרטות יש מספר אנדרטות גדולות שהוקמו לזכר כלל יהודי המדינה, כמו האנדרטה לזכר יהודי הונגריה ויוון שבבית קברות הדרום בחולון, או האנדרטות בנחלת יצחק שהוזכרו למעלה; אנדרטות גדולות הוצבו גם לזכר קהילת קילץ[27] וקהילת לודז' בבית קברות הדרום בחולון. את האחרונה הקימה ועדה ציבורית בראשות הנשיא אפרים קציר. היא מוקמה בצומת דרכים פנימי ולא בקרב קבוצת אנדרטות.[28]

אנדרטות מסורתיות מול אנדרטות מצהירות

בסיסי האנדרטות הם הומוגניים: תיבה מלבנית או מרובעת שפאותיה ישרות זווית, אבל גופי האנדרטות הם הטרוגניים. רוב גופי האנדרטות, בעיקר בבית הקברות בחולון (כ־56%), הם

27 ראו תמונה בעמ' 14.

28 האנדרטה של לודז' הוזמנה אצל הפסלת ילידת לודז' אסתר אייזן (1929–2014), כלת פרס ראש הממשלה ליצירה.

בעיצוב מסורתי בדומה למצבות קבורה סימטריות סטנדרטיות: גופים הנדסיים מלבניים שניצבים במאונך על הבסיס. עיצובן של שאר האנדרטות (כ־44%) אינו סימטרי. ביניהן מצויים גושי בזלת וגרניט גולמיים או מסותתים בעיצובים שונים. כן מצויים גופים שמציגים מגן־דוד בחתכים שונים, גופים גליליים שלמים או קטומים, וצורות הנדסיות שונות.

בחלוקה גסה אפשר למיין אפוא את רוב האנדרטות לשני טיפוסים (יש מספר אנדרטות שהבחנה זו אינה חד־משמעית לגביהן). הטיפוס האחד הוא אנדרטות שדומות למצבת קבר אנכית סטנדרטית, שאותו כיניתי 'אנדרטה מסורתית'. כאמור, טיפוס זה קרוב בעיצובו למצבת קבורה מסורתית הנהוגה בישראל, דהיינו גוף אנכי מלבני או דמוי טרפז, מאבן־שיש ישראלית. יש שראש האנדרטה ישר, יש שהוא קטום ויש שראשו קשתי. בדרך כלל האנדרטה כולה משויפת, אך פעמים צדדיה מחוספסים. הכיתוב עליה הוא בדרך כלל באותיות דפוס מרובעות. לכאורה גופים אלה אינם אנדרטה לפי הגדרתו של גדעון עפרת, כי יש להם רק פנים ואין להם אחור. אכן, הן נוטות יותר לצד המצבה, אבל למעשה הן ודאי נחשבות אנדרטה כי הן נושאות את שאר תכונות האנדרטה שהוזכרו, וגם לכך התכוונו המקימים. המידע והמסר שנושאת האנדרטה המסורתית על הקהילה שהוכחדה מועברים למתבונן, כמו שמקובל במצבות, בעיקר באמצעות מילים ופחות דרך סמלים צורניים.

אנדרטות מסורתיות

את הטיפוס השני כיניתי 'אנדרטה מצהירה'. טיפוס זה, שנוטה יותר לצד האנדרטה, מעביר את מסריו בעיקר באמצעות העיצוב של גוף האנדרטה ופחות באמצעות מילים. לרוב זה גוש סלעי גדול, פעמים לא מהוקצע ולא משויף. כובד האבן, גולמיות הסלע, החספוס והעיצוב, מעבירים מסר של אירוע קוסמי, מסר חמור ומעיק. המתבונן אמור לקלוט מעיצוב האנדרטה את המסר על חורבן הקהילה. הוא אמור להבין זאת מצבע סלעי היסוד הגולמיים והכהים, מהטיפוגרפיה המיוחדת של האותיות ומסמלים צורניים נוספים. בדיקת מובהקות סטטיסטית מאשרת את ההבחנה בין טיפוס האנדרטה ובין חומר הבנייה שלה.[29]

[29] מבחן χ^2 מראה קשר מובהק: $\chi^2(1, N=314)=30.8, p<.0001$

אנדרטה מצהירה: קהילת וירזבניק-סטרכוביץ

אנדרטה מצהירה: קהילת גרודנה

בשני הטיפוסים נעשה שימוש מועט מאוד במתכות, בזכוכית, בעץ, או בחומרים פלסטיים. חומרים אלה משמשים לאלמנטים ליד האנדרטה, כגון: גידור, תאים לנרות זיכרון ותיבות ל׳שמות הקדושים׳.

בדיקה סטטיסטית מאשרת את ההבחנה שיש הבדל בדרך העברת המסרים בשני הטיפוסים. על גוף האנדרטות המצהירות חקוקות פחות מילים מעל המסורתיות. השכיחות הן אנדרטות שהכיתוב עליהן הוא של מילה אחת (שם הקהילה) עד חמש מילים (׳גלעד לזכר קדושי קהילה פלונית׳). מידע נוסף על הקהילה, כמו תאריכי הגירוש וההשמדה, האפיון של העיר וכל כיתוב אחר, חקוקים על בסיס האנדרטה המצהירה. לעומת זאת, כיתוב של יותר משש מילים עד חמישים מילים, שכיח על גוף האנדרטות המסורתיות, ופחות מילים על בסיסיהן. יש אפוא פרופורציה יותר גדולה של מסר מילולי על בסיס האנדרטה המצהירה, לעומת המידע שעל בסיס האנדרטה המסורתית.[30]

על הנאמר כאן בדבר שכיחות מספר המילים יש לציין שיש יוצאים מן הכלל. יש מספר אנדרטות מצהירות שעליהן חקוקים מסרים ארוכים יותר. מדובר באנדרטות גדולות

30 מבחן χ^2 מראה קשר סטטיסטי מובהק בין טיפוס האנדרטה ובין מספר המילים בגוף: $\chi^2(1, N=324)=8.12$, $p<.0044$. תוצאה מובהקת התקבלה גם בבדיקת הקשר שבין מספר המילים הכולל על הגוף והבסיס ובין טיפוס האנדרטה: $\chi^2(1, N=315)=22.99$, $p<.0001$

אנדרטת קהילת קילץ

אנדרטת קהילת דומברוביצה

מהסטנדרט המקובל שחלקן מורכבות מכמה גופים, ועליהם סיפור ההיסטוריה של הקהילה. למשל, האנדרטה המצהירה של קהילת קילץ (חולון) מספרת על תאריך ייסוד הקהילה, על יחסיה עם הממשל מאז ייסודה, אילו מוסדות היו בה, כמה בתי ספר עבריים היו בקהילה, אילו אגודות ספורט פעלו בה ועוד.[31] לעומת זאת יש מספר אנדרטות מסורתיות שהן גדולות מהתקן של חברה קדישא, כמו קהילת דומברוביצה (חולון), אבל הכיתוב עליהן מועט.

בשני הטיפוסים נמצא הבדל בין גודל אותיות הבסיס ואותיות הגוף. הכי גדולות הן אותיות שם הקהילה שעל הגוף (25 ס״מ בממוצע), והן קבועות בחלקה העליון של האנדרטה או במרכזה. אותיות הבסיס קטנות מאותיות הגוף (כ־4 ס״מ בממוצע); באותן אנדרטות מצהירות שאין להן בסיס, המסר שמופיע בדרך כלל על הבסיס חקוק באותיות קטנות בתחתית הגוף.

ההבדל בין תוכן הכיתוב על הגוף ובין תוכן הכיתוב על הבסיס מאשר את התפקיד הכפול של האנדרטה בבית קברות. המידע שחקוק על הבסיס מעניין בעיקר את אנשי הקהילה: תאריך החיסול ויום הזיכרון, תאריכי האקציות ומקום ההרג. יש שהוסיפו לאנדרטה

31 האנדרטה לקהילת קילץ מספרת כי ביום 4.7.1946 (ה׳ בתמוז תש״ו) נרצחו 42 מיהודי קילץ שחזרו אליה אחר המלחמה כדי לחדש את הקהילה. האנדרטה הוקמה בשני שלבים; החלק הראשון הוקם בשנת 1980. הוא עוצב מאותיות השם ׳קילץ׳ על ארבעה לוחות סלעי בזלת. על האות ק׳ שקוע תבליט ברונזה המתאר את בית הכנסת הגדול בעיר. על האות ל׳ שקוע תבליט ברונזה ועליו קדיש יתום. מצד אחד של האות ץ׳ תבליט ברונזה שבו מוטבע: ׳פ.נ. עפר קדושי קילץ / קרבנם – קדושה / זכרם – נצח הי״ד׳. על הצד השני של האות רשומים על גבי לוח ברונזה תולדות היישוב היהודי בקילץ. השלב השני הוקם בשנת 1996 לציון מלאות חמישים שנה לפוגרום בקילץ. הוא ניצב משמאל לשם ׳קילץ׳, עשוי מלוח של סלע שחלקו אינו מסותת לציון שבר השואה. בראש הלוח חקוק ״יזכור׳ ותחתיו הכיתוב: ׳במלאות 50 שנה לפוגרום נגד שרידי ניצולי השואה בעיר קילץ – פולין / ה׳ בתמוז תש״ך – ה׳ בתמוז תשנ״ו / 4.7.96 – 4.7.46 זיכרונם הקדוש ישכון בלבנו לעד׳. מתחת חקוקים באבן שמות הנרצחים.

(פעמים על הגוף ופעמים על הבסיס) שמות של עוד קהילות קטנות בסביבה שאין להן אנדרטה משלהן. יש שבבסיס האנדרטה מותקנת תיבה קטנה שעליה כתובים ׳שמות הקדושים׳ ובתוכה רשימת שמות אנשי הקהילה שנספו. קריאת הכתוב על הבסיס אפשרית רק אם הקוראים עומדים קרוב אליו תוך הרכנת ראש. עמידה זו מדמה את המעמד להתייחדות בני משפחה ליד קבר יקירם. בעת הפרידה מהאנדרטה יש מבקרים שמניחים אבן על בסיס האנדרטה, כמו שמניחים על מצבת קבורה. בהעדר קבר אמיתי משמשת אפוא האנדרטה׳ המצבה תחליף לקבר.

מסרים מיליליים

למרות ההבדלים בין שני סוגי האנדרטות, תוכן הדברים הכולל שבאנדרטה (הגוף והבסיס) דומה למדי. כאמור, שם הקהילה על החלק העליון של האנדרטה באותיות גדולות, ומעליה המילים ׳לזכר קהילת׳; ׳לזכר קדושי׳; ׳גלעד לזכר קדושי קהילת׳; או ׳יד ושם לקדושי קהילת׳. אחריהן יבואו המילים הי״ד [השם יקום דמם] או תנצב״ה [תהא נשמתם צרורה בצרור החיים]. נוסף על כך יש משפטים שמאפיינים את הקורבנות, ומנגד את הרוצחים. באנדרטות המסורתיות המשפטים הם לרוב על הגוף ובמצהירות לרוב על הבסיס. הקורבנות מאופיינים בצירופים שונים כ׳קדושים׳ / ׳טהורים׳ / ׳חללי השואה׳; ׳שנהרגו׳ / ׳נרצחו׳ /׳נשרפו׳/ ׳הושמדו׳ / ׳נכחדו׳ / ׳נחנקו׳ / ׳נספו׳; ׳על ידי הנאצים׳ / ׳הגרמנים׳ / ׳הנאצים הגרמנים׳ / ׳הנאצים ועוזריהם׳ / ׳הנאצים וגרוריהם׳ וכדומה, שהם ׳טמאים׳ / ׳רוצחים׳ / ׳חיות׳ וכדומה. על אנדרטות שתחתן טמנו אפר שהובא ממחנות המוות נכתב גם: ׳אפר קדושים׳ / ׳פה נטמן אפר קדושים׳ / ׳אפר קדושי עירנו מהמשרפות׳ וכדומה.

יש קהילות שבמשפט קצר מוסיפות אפיון של הקהילה שבזכותו נודעה בציבור, כמו ׳עיר גדולה בתורה׳ (וולוז׳ין, קריית שאול), ׳מרכז חסידות ובית יוצר של נוער חולם ולוחם׳ (גור, חולון), ׳עיר המגיד׳ (דובנא, חולון), ׳עיר החפץ חיים׳ (ראדין, חולון), ׳עיר המהרש״א׳ (אוסטראה, חולון), ׳אין לך דבר יותר שלם מלב יהודי שבור׳ (אמירתו של רבי מנחם מנדל מקוצק על האנדרטה של קוצק, חולון, מייצגת את הקהילה). לצד כל אלה מצויות מספר אנדרטות מצהירות שעל גופן נחקק רק שם הקהילה ותו לא. אילו עמדה כל אחת מהן בנפרד (ראו למעלה, אנדרטת גרודנה) אזי המתבונן לא היה יודע שהן מנציחות קהילה שנספתה בשואה; אבל עתה ברור לו שגם הן שייכות לקולקטיב זה. בכל האנדרטות שם הקהילה מתגלה לעין מרחוק בגלל גודל האותיות, והוא פונה לכל הציבור. הטקסט הכתוב באותיות

הקטנות בתחתית הגוף או על הבסיס, כולל מידע שעיקרו מיועד לבני המשפחה ולחברי הקהילה.[32]

מה עוד נחקק באבן לבד מהמידע על הקהילה ועל השמדתה? כאמור, יש אנדרטות שלהן אפיון מיוחד של הקהילה. אבל האם נמצא בין מאות האנדרטות הרהורים תאולוגיים או פילוסופיים על האירוע הייחודי הזה בהיסטוריה? האם נאמרו באנדרטות דברים על ההשגחה האלוהית? האם יש בהן קבלת דין או התרסה? היש בהן קינה וייאוש או גם תקווה? במצבי אסון, אובדן או אבל, יש ציפייה שייאמרו דברים שיש בהם מסר לקהילה ואולי גם מסר אוניברסלי; שייאמרו דברים שיש בהם נחמה וגם תקווה, ושמהאסון תפרח צמיחה חדשה. אבל באנדרטות השואה שנבדקו במחקר זה, נאלמו המילים הפרטיות של בני הקהילה. אולי נכונה אמירתו המפורסמת של תאודור אדורנו כי 'לכתוב שירה אחרי אושוויץ זו ברבריות'. האפשרות להתבטא נמצאה אפוא רק באמצעות פסוקים ומשפטים מתוך מאגר התרבות, לרוב בציטוטים מן המקרא ופחות מכך משירתו של חיים נחמן ביאליק על פרעות קישינב (1903) וממשוררי הדור. מבחר הפסוקים מהמקרא אינו גדול וחוזר על עצמו. בבדיקה של 356 אנדרטות מתוך כלל אנדרטות בבתי הקברות בתל אביב נמצא כי על 159 מהן (כ־45%) יש ציטוטים מתוך המקורות וממאגר התרבות. את הציטוטים ניתן למיין למספר נושאים: קינה, נקמה וגמול, תקווה ונחמה, אשכבה ותפילה.

בחלק הגדול של האנדרטות המצטטות (59 אנדרטות) מצוטטים פסוקי **קינה**, בעיקר מתוך ספר איכה: 'עַל אֵלֶּה אֲנִי בוֹכִיָּה עֵינִי עֵינִי יֹרְדָה מַיִם' (א טז);[33] 'פַּלְגֵי מַיִם תֵּרַד עֵינִי עַל שֶׁבֶר בַּת עַמִּי' (ג מח),[34] או מספר ירמיהו: 'מִי יִתֵּן רֹאשִׁי מַיִם וְעֵינִי מְקוֹר דִּמְעָה וְאֶבְכֶּה יוֹמָם וָלָיְלָה אֵת חַלְלֵי בַת עַמִּי' (ח כג).[35] ומתהלים: 'אֵלֶּה אֶזְכְּרָה וְאֶשְׁפְּכָה עָלַי נַפְשִׁי' (מב ה).[36]

אחריהם (45 אנדרטות) באים פסוקי **נקמה וגמול** שאינם בקשה לנקמה אנושית אלא לנקמה מידי האל: 'אֶרֶץ אַל תְּכַסִּי דָמִי' (איוב טז יח);[37] 'שִׁיתָה ה' מוֹרָה לָהֶם יֵדְעוּ גוֹיִם אֱנוֹשׁ

32 על מספר אנדרטות הכיתוב הוא גם באידיש (למשל, אנדרטות בחולון: אוליקה, אופולה, אפטא, בלכטוב גלובוקי, מאקוב). דומה שהקהילה מסתגרת באבלה בלי להחצינה, שהרי בדורות הבאים רבים כבר אינם שומעים את השפה.

33 למשל קהילת קאליש (חולון) ועוד קהילות.

34 למשל קהילת אולשאן (חולון) ועוד קהילות.

35 למשל קהילת אקרמן (חולון) ועוד קהילות.

36 קהילת סקרז'יסקו־קמיינה (חולון).

37 לדוגמה: קהילת אופולה (חולון). במקור: 'אֶרֶץ אַל תְּכַסִּי **דָמָי**'. השינוי מהפרט לכלל הוא ברוב האנדרטות שמצטטות את הפסוק.

הֵמָּה סֶלָה׳ (תהלים ט כא);[38] ׳תשב להם גמול ה׳ כמעשי ידיהם׳ (על פי תהלים כח ד ׳וְנִקֵּיתִי דָּמָם לֹא נִקֵּיתִי׳ (יואל ד כא);[40] ׳קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ זועקים מִן הָאֲדָמָה׳ (בראשית ד י);[41] ׳וְנָקָם יָשִׁיב לְצָרָיו׳ (דברים לב מג).[42] הביטוי ׳ה׳ ייקום דמם׳ (הי״ד) מצוי ברוב המצבות, אבל הוא אינו ייחודי לשואה, הוא ביטוי מקובל לכל חלל מלחמה ולכל נרצח.

הפסוק באנדרטת קהילת לחווא (חולון) הוא כנראה היחיד שמבטא מרד שפרץ בגטו ומציין את נקמת המורדים ותושייתם: ׳רַיֵּרָא כִּי אֵין אִישׁ וַיִּשְׁתּוֹמֵם כִּי אֵין מַפְגִּיעַ וַתּוֹשַׁע לוֹ זְרֹעוֹ׳ / ׳וַיִּלְבַּשׁ בִּגְדֵי נָקָם׳ (ישעיה נט טז–יז).

אך יש מי שרואים **תקווה ונחמה** מתוך האופל (40 אנדרטות) בפסוק מספר תהלים: ׳מִי יִתֵּן מִצִּיּוֹן יְשׁוּעַת יִשְׂרָאֵל בְּשׁוּב ה׳ שְׁבוּת עַמּוֹ יָגֵל יַעֲקֹב יִשְׂמַח יִשְׂרָאֵל׳ (תהלים יד ז),[43] ויש מנבואת הנביאים האחרונים: ׳שֵׁם עוֹלָם אֶתֶּן לוֹ אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת׳ (ישעיהו נו ה);[44] ׳כְּאִישׁ אֲשֶׁר אִמּוֹ תְּנַחֲמֶנּוּ כֵּן אָנֹכִי אֲנַחֶמְכֶם׳ (ישעיהו סו יג).[45] או מחזון העצמות היבשות של יחזקאל: ׳הִנֵּה אֲנִי פֹּתֵחַ אֶת קִבְרוֹתֵיכֶם וְהַעֲלֵיתִי אֶתְכֶם מִקִּבְרוֹתֵיכֶם עַמִּי וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל אַדְמַת יִשְׂרָאֵל׳ (יחזקאל לז יב).[46]

גם דברי **אשכבה ותפילה** (15 אנדרטות) מן המקרא ומסידור התפילה חקוקים על האנדרטות: ׳יָבוֹא שָׁלוֹם יָנוּחוּ עַל מִשְׁכְּבוֹתָם הֹלֵךְ נְכֹחוֹ׳ (ישעיהו נז ב);[47] ׳אָבִינוּ מַלְכֵּנוּ פְּתַח שַׁעֲרֵי שָׁמַיִם לדמעותינו׳;[48] ׳יתגדל ויתקדש׳;[49] ותקווה לזיכרון: ׳עָלֶיהָ לְבָנֶיהָ וּבְנֵיכֶם סַפְּרוּ וּבְנֵיכֶם לִבְנֵיהֶם וּבְנֵיהֶם לְדוֹר אַחֵר׳ (יואל א ג).[50]

38 אנדרטת קהילת דרונסקינקי (חולון).

39 קהילת בריסק (קריית שאול). הפסוק במקור הוא: ׳תֵּן לָהֶם כְּפָעֳלָם וּכְרֹעַ מַעַלְלֵיהֶם כְּמַעֲשֵׂה יְדֵיהֶם תֵּן לָהֶם הָשֵׁב גְּמוּלָם לָהֶם׳.

40 למשל, קהילת פינצ׳וב (חולון).

41 קהילת גוסטינין (חולון) ועוד קהילות. במקור: ׳וַיֹּאמֶר מֶה עָשִׂיתָ קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ **צֹעֲקִים אֵלַי** מִן הָאֲדָמָה׳. האם השמטת המילה **אֵלַי** היא התרסה נגד האל או שמא ציטוט מהזיכרון?

42 למשל, קהילת חומסק (חולון).

43 קהילת אלכסנדר (חולון).

44 הפסוק המלא הוא: ׳וְנָתַתִּי לָהֶם בְּבֵיתִי וּבְחוֹמֹתַי יָד וָשֵׁם טוֹב מִבָּנִים וּמִבָּנוֹת שֵׁם עוֹלָם אֶתֶּן לוֹ אֲשֶׁר לֹא יִכָּרֵת׳, שממנו נלקח השם למוסד ״יד ושם׳.

45 קהילת סכודניצה (חולון).

46 למשל, קהילת קאלושין (חולון) ועוד קהילות.

47 קהילת ביאלא פודולסק (חולון).

48 קהילת קשפיץ (חולון). במקור: ׳לתפילתנו׳.

49 קהילת שרפץ (חולון).

50 קהילת סקרנביץ (חולון) ועוד קהילות.

הפסוק ׳נֵר ה׳ נִשְׁמַת אָדָם׳ (משלי כ כז)[51] נמצא ב־20 אנדרטות אך פסוק זה מלווה בדרך כלל את נר הזיכרון שליד האנדרטה.

משירת חיים נחמן ביאליק ומהשירה העברית מתקופת דור השואה צוטטו ביטויי נקמה, קינה, זיכרון ותחייה. משירת ביאליק: ׳נִקְמַת דַּם יֶלֶד קָטָן אשר לֹא בָרָא הַשָּׂטָן׳ (׳על השחיטה׳);[52] ׳וּבְמוֹתָם צִוּוּ לָנוּ אֶת הַחַיִּים – הַחַיִּים עַד הָעוֹלָם!׳ (׳אם יש את נפשך לדעת׳);[53] ׳אֵיכָה נֶעֱזַבְתֶּם בָּדָד, אַבְדֵי עֵצָה וּנְתִיבָה׳ (׳ראיתיכם שוב בקוצר ידכם׳).[54]

והציטוטים להלן הם ממשורי דור השואה: ׳שַׁאֲלוּ שְׂרוּפִים בָּאֵשׁ שַׁאֲלוּ שְׂרוּפִים עַד אֵפֶר׳ (אברהם שלונסקי, ׳שאלו שרופים באש׳);[55] ׳נדרנו הַגֵּדֶר: לִזְכֹּר אֶת הַכֹּל, לִזְכֹּר – וְדָבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ׳ (אברהם שלונסקי, ׳נדר׳);[56] ׳וְאַתָּה אֶת דָּמֵנוּ אוֹסֵף בְּכַדִּים כִּי אֵין לוֹ אוֹסֵף מִלְּבַדְּךָ׳ (נתן אלתרמן, ׳מכל העמים׳).[57]

הניסוח הפיוטי מכבד את המתים ומאפשר לצאת ממצר העדר המילים. הציטוטים מהעבר משמשים בהווה פה לזיכרון השואה. כך מתחברת הקהילה שנכחדה עם הכלל ועם השרשרת ההיסטורית, שכן הפסוקים האלה מוכרים לכולם כחלק מהמורשת התרבותית.[58]

ביטויים על מרד בגטאות ועל מלחמת הפרטיזנים בנאצים נדירים מאוד. אין בדרך כלל ביטויים על מרד וגבורה. מרד מוזכר רק במשפט קצר בקהילות שבהן היו מרידות או ניסיונות מרד. קהילת ניסוויז (חולון) מזכירה שהייתה ׳הגטו הראשון שמרד בצוררים׳;[59] קהילת טוטשין (חולון): ׳שנפלו במרד כנגד הנאצים׳;[60] וקהילת לחווא שהוזכרה למעלה: ׳הראשונים למרד/שנפלו כגיבורים׳ וליד האנדרטה לוח שמוקדש ׳לזכר קדושי לחווא גבורי ומורדי

51 קהילת וורונובה (חולון) ועוד קהילות.

52 חיים נחמן ביאליק, השירים, אור יהודה 2004, עמ׳ 249. במקור: ׳**עוד** לֹא־בָרָא הַשָּׂטָן׳. קהילת סטוצ׳ק לוקובסקי (חולון).

53 הנ״ל, עמ׳ 143. קהילת טרנופול (קריית שאול).

54 הנ״ל, עמ׳ 459. קהילת אושמינה (חולון).

55 אברהם שלונסקי, שירים (ספר ד), ירושלים תשל״ב. קהילת בז׳ז׳ני נריוב (חולון). על פי קינת מהר״ם מרוטנבורג על שרפת התלמוד בצרפת: ׳שַׁאֲלִי שְׂרוּפָה בָּאֵשׁ׳.

56 במקור: ׳**נָדַרְתִּי**׳. אברהם שלונסקי, שם. קהילת ליפקני (חולון).

57 הטור השביעי. כרך א, תל אביב 2010. קהילת טריסק (חולון).

58 בדומה לכך, אמירת קדיש יתום מקובלת גם על רבים בציבור החילוני הן בגלל הלשון המרוממת והן בגלל השפה הארמית. כך בתנועה הקיבוצית היו מי שהנהיגו קדיש הפותח במילים ׳יתגדל ויתקדש חפץ החיים של האדם העברי׳; ברל כצנלסון חיבר תפילת ׳יזכור׳ לזכר יוסף טרומפלדור ושבעת חבריו שנפלו על הגנת תל־חי, שפותח במילים ׳יזכור ישראל את נשמות בניו ובנותיו׳. הנוסחים העתיקים מקשרים את המשתתפים עם מסורת העבר. על כך ראו: ניסן רובין, ׳אבל בקיבוץ לא־דתי: שימוש בסמלים מקודשים בחברה חילונית׳, מגמות לא (1) (תשמ״ח), עמ׳ 53–64.

59 ביום 21.7.1942. רוב המורדים נהרגו, 21 הצליחו להתחבר לפרטיזנים.

60 ביום 24.9.1942. רובם נהרגו, או נרצחו על ידי שכניהם. יחידים שרדו אחר המלחמה.

הגטו׳.[61] באנדרטה זו ובאנדרטות נוספות יש אזכורים לחללים שנפלו כפרטיזנים וכלוחמים בצבאות הברית.[62]

אנדרטת קהילת מנייביץ

אנדרטה מסורתית עם תבליט מתכת: קהילת ברגסס

מסרים באמצעות סמלים צורניים

את מגוון הסמלים הצורניים שעל האנדרטות ולידן, ניתן לחלק לארבע קטגוריות שבחלקן חופפות: סמלי שואה, סמלים דתיים ולאומיים, סמלי זיכרון וסמלי תחייה. הסמלים באנדרטות המסורתיות יהיו בדרך כלל איורים חקוקים באבן או תבליטי מתכת מוצמדים לאנדרטה. באנדרטות המצהירות הם יהיו אלמנטים פיסוליים על גבי האנדרטה או לידה. סמלי **השואה** השכיחים הם: גדרי תיל, מגדלי שמירה, כבשן, טלאי צהוב, דגם מחנה ריכוז, להבה, לפיד. התקוממות חמושה מבוטאת רק בפסל אחד, באנדרטה של קהילת מנייביץ בחולון. הפסל מוצב על גבי בסיס מוגבה והוא מציג שבעה לוחמים ולוחמות מחזיקים בנשק וברימוני יד.[63] הסמלים **הדתיים** השכיחים הם: מגן־דוד (שהוא גם סמל לאומי), בית כנסת, לוחות הברית,

61 ביום 3.9.1942. כמאה התחברו לפרטיזנים, רובם שרדו.

62 למשל, קהילת סלונים בקריית שאול, והקהילות בחולון: ברנוביץ, לנין, סלונים, קולקי, איישישוק, דוקשיץ, פינסק קארלין, גלובוקי, דובנא, ולדימרץ, ז׳שטעל, לחווא.

63 צעירים בגטו מנייביץ השיגו נשק ומרדו. מאות ברחו, חלקם הצליח לברוח ליערות ולהצטרף לפרטיזנים. הקהילה הושמדה ביום 5.9.1942.

יהודי עטוף בטלית ובתפילין, מנורת שבעה קנים, מנורת שישה קנים (המנורות נתפסות גם כסמלים לאומיים). בין סמלי **הזיכרון** נמצאים: בניינים שמסמלים עיירה, בית כנסת, בית עלמין, ותיבות עם 'שמות קדושים' ליד האנדרטה. **סמלי התחייה** כוללים עלי זית, עציצי פרחים וצמחייה ליד האנדרטה. יש שעל אנדרטה יהיו יותר מסמל אחד.

אנדרטות עם גדר בדגם כף יד

על האנדרטות המצהירות, שההסמלה שלהן היא צורנית יותר ממילולית, אכן יש יותר סמלים – הן סמלים דתיים, הן סמלים לאומיים והן סמלי שואה – מעל האנדרטות המסורתיות. אפילו בסמלים דתיים הן משופעות יותר מהמסורתיות. על המסורתיות יש בעיקר סמלי זיכרון וסמלים דתיים ופחות סמלי שואה. נראה שההסבר לכמות יותר גדולה של סמלים דתיים על אנדרטות מצהירות לעומת מסורתיות מצוי בעובדה שאנדרטות מסורתיות בכלל ממעטות בסמלים צורניים, ולכן גם סמלים דתיים מועטים בהן יחסית לעומת אלה שעל האנדרטות המצהירות.

סמלי התחייה מועטים בשני הטיפוסים (כ־5%), כי אין כמעט צמחייה ליד האנדרטות, בניגוד בולט לצמחייה הרבה בבתי הקברות הצבאיים הסמוכים. נראה שלהעדר צמחייה יש משמעות של שממה ושל כיליון שאין אחריהם תקומה. הווה אומר שהקהילות כבר לא תשוקמנה מחורבנן. לעומת זאת הצמחייה העשירה בבתי הקברות הצבאיים שבסמוך מצהירה על תקווה לעתיד: הנופלים מסרו נפשם כדי שהמדינה תשגשג.

כאמור, אין למצוא ביטויים רבים לגבורה ולמרד, ואין גם ביטויי כעס והתרסה כלפי השמיים, אך יש לשים לב לסמל שכיח שעשוי לקבל פרשנויות שונות. סמל זה הוא צללית של כף יד פשוטה כלפי מעלה עשויה ברזל, שמשולבת בגדרות סביב מספר אנדרטות (למרות התקנון שאוסר הקמת גדרות). אפשר לראות בסמל מחוות תחינה לאל, או בקשת עזרה מבני אדם שלא הגיעה. ייתכן שהעדר התרסה גלויה כלפי השמיים נובעת מהרצון שלא לעורר מחלוקת בקהילה, וגם מהצנזורה של המחלקה הטכנית של חברה קדישא שאסרה יד קפוצה והתירה רק יד פשוטה.[64]

64 ראו למעלה הערה 19.

צורה ואסתטיקה

מחשבות על הקמת אנדרטה לזיכרון והנצחה לחורבן הקהילות עלו כבר בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, עם הגעת הידיעות הראשונות על השואה. בספטמבר 1942 הציע מרדכי שנהבי להנהלת הקרן הקיימת לישראל להקים אתר זיכרון לנספים שיצוין במבנה עצום.[65] בין ההצעות שהוגשו הייתה תוכנית להקמת מגדל בגובה עשרות מטרים; ארובתו אמורה הייתה לפלוט עשן שחור שייראה למרחקים. בהצעה זו ואחרות רצו להביע את האסון הנורא באמצעות סמלים עוצמתיים,[66] אבל הרעיונות האלה לא יצאו לפועל. אנדרטה ענקית שנראית למרחקים ופולטת עשן יום ולילה היא אנדרטה שנוכחת ללא הפסקה במרחב. לאנדרטה מעין זו אין ׳זמן אנדרטה׳ ונוכחותה המתמדת מפריעה לשגרת היומיום.

לעומת זאת, לאנדרטות בבתי הקברות יש זמן אנדרטה משותף וזמן אנדרטה נפרד. המשותף הוא ביום הזיכרון לשואה, והנפרד – בטקס הזיכרון לקהילה בתאריך יום ההשמדה. יום הזיכרון לשואה הוא יום שכולו מקודש. הוא מלווה בטקסים מכניסתו עד צאתו. ערב כניסת היום מצוין בטקס הדלקת שישה לפידים ליד האנדרטה למרד גטו ורשה ברחבת יד ושם. למוחרת נמשכת אווירת הקדושה עד מוצאי היום. שונה הדבר ביום הזיכרון הקהילתי; לאחר הטקס ליד האנדרטה חוזרים המשתתפים, שרבים מהם כבר בני דור שני ושלישי, לשגרה לאחר תום האזכרה. אומנם תוגה שוררת בעת הקראת דברי ההספד והזיכרון ובעת אמירת תפילת האזכרה והקדיש, אך המפגש של אנשי הקהילה, לפני האזכרה ואחריה, הוא כמפגש בני משפחה ליד מצבה ביום זיכרון. למרות העצב, יש במפגש שמחת פגישה בין מי שלא נפגשו זמן רב. במפגשי יום זיכרון שנכחתי בהם שמתי לב שלפני הטקס ואחריו מחליפים חוויות, סיפורי נישואים, לידה ופטירה, ובכלל מידע על חוויות שמחות ועצובות. מובן שמעלים זיכרונות עבר וגם זיכרונות על מי שהלכו לעולמם זה לא מכבר.

אנדרטת קהילת קאליש

65 מרדכי שנהבי (1900–1983) היה חבר קיבוץ משמר העמק של השומר הצעיר, נשלח מטעמה כציר בקונגרסים ציוניים ודחף במרץ להקמת ״יד ושם׳.

66 על מרדכי שנהבי ותוכניותיו ראו: תום שגב, למעלה הערה 3, עמ׳ 92 ועמ׳ 417–423; עמוס אילון, הישראלים, ירושלים 1981, עמ׳ 208–209; מולי ברוג, למעלה הערה 1, עמ׳ 62–84.

הטקס והפגישה המרגשת מחזקים את קשרי הקהילה, ואחריהם חוזרים הנוכחים אל שגרת יומם. אבל, יש לציין, שמספר הפוקדים את הטקס הולך ופוחת משנה לשנה ויש שלקדיש אין מניין, הן בגלל פטירה, הן בגלל זקנה והן בגלל מרחק. גם מספר הפוקדים בני דור שני ושלישי הולך וקטן, ויש שהטקס אינו מתקיים עוד.

המסייר באתרי האנדרטות לשואה שבבתי הקברות ישים לב לעיצוב האחיד, פחות או יותר, של האנדרטות המסורתיות הבנויות במסורת של אומנות עממית. מעטים בהן אלמנטים פיסוליים ותחכום אסתטי. גם רוב האנדרטות המצהירות נעשו בידי בוני מצבות, ורק חלקן עוצבו בידי אומנים.[67] מובן כי כדי להקים אנדרטה שתייצג את דעת אנשי הקהילה יש צורך בהסכמה כללית, אבל אין זה דבר פשוט כלל ועיקר. עדות לחילוקי דעות על טיב האנדרטה טמונה בעובדה שמספר אנדרטות שונו לאחר הקמתן מפני שלא עוררו הד בציבור.[68]

היו אומנים כמו ציונה שמשי, שביקרו את רוב האנדרטות כיצירות קיטש.[69] אמת, מי שמחפש אומנות אולי ימצא ברבות מהן קיטש, אבל רק לרשות קהילות מעטות עמדו משאבים לאנדרטות בעיצוב של אומנים. יש לדעת שהאומנות שהייתה מקובלת בזרם המרכזי של

67 כמו למשל האנדרטות ללבוב וללובלין בנחלת יצחק שעיצבה האדריכלית תמר בלייברג. את האנדרטה לטרבלינקה (למעלה הערה 13) עיצבו האומנים שלמה ברנשטיין (1907–1969) ונסים שטריק (נפטר בשנת 1967), האנדרטות בחולון ללודז׳, טומשוב מזובייצקי, פלוצק ואפטא, שעיצבה אסתר אייזן (למעלה הערה 28), והאנדרטה לקאליש שעיצב האומן יעקב גרין. גם את האנדרטות לקילץ ולסלוניקי (להלן הערה 69 ותיקים בארכיון חברה קדישא) עיצבו אומנים.

68 אין כאן המקום להאריך, אך אציין לדוגמה את האנדרטות של קורפו ויוון. הבקשה להקמת האנדרטה הראשונה של קורפו הוגשה באייר תשל״ט (מאי 1979), האנדרטה עוצבה כעמוד נירוסטה גלילי קטום בראשו, ללא אלמנטים מסורתיים, ועליו מגן־דוד. לאחר זמן טענו נגדה ש׳זה לא היה יפה׳, שזה ׳לא מכובד׳, ש׳החומר נחלד׳. היא הוחלפה בשבט תשמ״ז (פברואר 1987) באנדרטה שונה לגמרי: במרכזה לוח שיש שעליו תמונות שער הכניסה לבית הקברות היהודי ובית הכנסת של קורפו, מגן־דוד, נר נשמה וגם הפסוק ׳ארץ אל תכסי דמם׳. גם האנדרטה הראשונה לקהילת יוון שונתה. הראשונה שהוקמה באלול תשל״ד (ספטמבר 1973) הייתה מצבת אבן ירושלים ענקית דמוית מזבח מלבני, סביב ראשה פוסל כתר אבן דמוי להבות. לאחר כשלושים ושמונה שנים, בעשרה בטבת תשע״א (17.12.2010) נחנכה האנדרטה מחדש, כשהשינוי שנעשה בה התבטא בהסרת כתר האבן ובהוספת ׳קומה׳ עשויה שיש שחור וממורק מעל ה׳מזבח׳ הלבן, ועליה מנורת שישה קנים גדולה מאוד מאבן לבנה. על השיש השחור נחקקו שמות הקהילות שהיו ביוון. יוזמי השינוי אמרו שאנדרטה זו מבטאת דרמטיזציה שחסרה בראשונה (קול הניצולים 16 [תשע״א], עמ׳ 12–13).

69 ראו ביקורת חריפה של ציונה שמשי (1938–2018) על אנדרטות השואה בבתי הקברות: עיתון הארץ 6.6.1985; עיתון מעריב 19.4.1987. ציונה שמשי עיצבה אנדרטה לזכר 80,000 יהודי צרפת שנספו בשואה, שנחנכה ביום 18.6.1981. היא מוצבת ביער רוגלית ליד מושב נווה מיכאל בעמק האלה. על אנדרטה זו ראו הערך ׳אנדרטה לזכר יהודי צרפת׳ בוויקיפדיה. על אנדרטות ראו גם את מאמרו של גדעון עפרת, ׳ההתנגדות למונומנטלי׳, בספרו: זהות, זיכרון, תרבות, ירושלים 2012, עמ׳ 134–139, הוא כותב על שינוי הגישה של האומנים בישראל ביחס להנצחה מונומנטלית.

אומני ישראל, הייתה בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים, עת שהוקמו רוב האנדרטות, אומנות מופשטת. יצירה אומנותית מופשטת על השואה אינה מתקשרת מיידית עם השואה, למי שאינו אמון על אומנות מודרנית. היא דורשת ריכוז בפענוח סמליה ובפרשנותם, ואז לא המתים הם במרכז אלא האומן. כך אומר מבקר האומנות הצרפתי מישל ראגון על אנדרטות: ״ייחודן של אנדרטות הוא דווקא היותן יצירות פופולריות תואמות לטעם רוב האוכלוסייה ולכן אינן מעוצבות על־ידי פסלים [...] הן מעידות על תרבות עממית יוצאת מגדר הרגיל׳.[70]

על האנדרטה לשואה של האומן יגאל תומרקין שהוצבה ב־1975 בכיכר מלכי ישראל (לימים כיכר רבין) בתל אביב ניטשה מחלוקת אם היא ממלאת את ייעודה כמעבירה מסר על השואה. זו אנדרטה מופשטת שעליה נסב דיון בשאלה האם ניתן לבטא את נוראות השואה באמצעות סגנון אומנותי מופשט ומודרניסטי. טענו נגדה כי בגלל סגנונה המודרניסטי אין הקהל מודע לעובדה שזו אכן אנדרטה לשואה. אכן, בשנות ה־70 עוד נערכה לידה עצרת הזיכרון העירונית המרכזית, אך מאז לא חודשה.[71]

אנדרטות כמייצגות זיכרון קולקטיבי

שתי התצורות של האנדרטות מציגות את זיכרון השואה משתי פרספקטיבות. האחת יוצאת מתוך עולם המסורת ומעבירה מסר שרובו דנוטטיבי, ישיר, במילים ברורות שאינן דורשות פענוח. השנייה יוצאת מתוך עולם מודרני ומעבירה מסר שרובו קונוטטיבי, עקיף, שהוא מסר מקודד שדורש פענוח מצד המתבונן. עם זאת, הקודים הקונוטטיביים הללו אינם קודים מורכבים שדורשים תהליך של חונכות ולמידה כדי להבינם, כפי שנדרש בפענוח מסרים של אומנות מודרניסטית מופשטת. זה קוד קונוטטיבי שסמליו מוכרים לציבור שכבר נחשף בעבר לסמלים המייצגים את השואה.[72]

הבחנה זו מתכתבת עם מהותו של הזיכרון הקולקטיבי, שהוא הזיכרון המשותף של בני הקהילה. זיכרון זה נבנה מצירוף זיכרונות ודימויים מן העבר של יחידים ושל קבוצות.

70 Michel Ragon, *L'Espace de la mort: Essai sur l'architecture, la décoration et l'urbanisme funéraires*, Paris 1981, pp. 122–126

71 ראו למשל: טלי חתוקה, רגעי תיקון: אלימות פוליטית, ארכיטקטורה והמרחב העירוני בתל אביב, תל אביב 2008; אסתר זנדברג, ׳אנדרטת השואה בכיכר רבין: הצלחה או כשלון?׳, עיתון הארץ 19.4.2012.

72 על ההבחנה בין מסר דנוטטיבי למסר קונוטטיבי כפי שניסח רולאן בארת, ראו: רולאן בארת, מחשבות על הצילום, ירושלים 1988; הנ״ל, מיתולוגיות, תל אביב, עמ׳ 233–294.

הזיכרונות מתעצבים לנרטיבים, לסיפורים ולמיתוסים ומונצחים גם בפסלים ובאנדרטות. כל אלה מעניקים לקהילה רצף של זיכרון בעל משמעות המאפיין אותה כ׳קהילת זיכרון׳.[73]

קיבוע הזיכרון הקולקטיבי באנדרטות הוא תופעה חדשה בעולם היהודי. בעולם המסורתי היהודי לא הייתה מסורת של הקמת אנדרטות. זיכרון פגעי העבר עוצב בדפוסים דתיים באמצעות חפצי קדושה בבית ובבתי הכנסת, בספרי תורה, בספרי קודש, במצבות בבתי קברות, בימי צום, בתפילות ׳יזכור׳ בימי חג, בלימוד משניות, באמירת קדיש ובימי זיכרון ליחיד ולקהילה. עם התעוררות הלאומיות היהודית המודרנית יש שהחלו בעולם היהודי לאמץ תרבות של חברה מערבית שבה מקובלת הנצחת מאורעות היסטוריים באמצעות פסלים ואנדרטות. נוהג זה חודש בארץ ישראל לראשונה בימי העלייה השלישית.[74]

אין בכוונתי לומר שמקימי האנדרטות המסורתיות הם בהכרח מסורתיים או דתיים בהשקפתם, אלא לומר שהם מבטאים גישה שלפיה תפיסת המציאות של העבר משפיעה על תפיסת ההווה. כן אין רצוני לומר שמקימי האנדרטות המצהירות הם מודרניים או חילוניים, אלא שהם מבטאים גישה שלפיה תפיסת המציאות בהווה משפיעה על תפיסת העבר. הווה אומר שאצל רבים שאינם שומרי מצוות טבועים דימויים מהזיכרון הקולקטיבי המסורתי; ואצל רבים משומרי מצוות מצויה אוריינטציה לעולם התרבות המודרני. הראשונים, מתוך פרספקטיבה מסורתית, שותפים להנצחת הקהילה במסורת המצבות היהודיות באירופה. האחרונים, מתוך פרספקטיבה של תרבות מערבית מודרנית, שותפים להנצחת הקהילה באמצעות אנדרטות מודרניות. בכינוי ׳מסורתית׳ אני מכוון לדבריו של ג׳ונתן בויארין שכתב כי מסורת אינה ׳דבר שנמצא שם׳, דבר־מה יציב מן העבר ׳שלא ניכרים בו סימנים של תמורה׳. לדבריו, מסורת היא

73 על זיכרון קולקטיבי יש ספרות רבה, אציין רק כמה פריטים ממחקריו של הסוציולוג וההיסטוריון בארי שוורץ: Barry Schwartz, 'The Social Context of Commemoration', *Social Forces* 61 (1983), pp. 374–402; idem, 'Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington', *American Sociological Review* 56 (1991), pp. 221–236; idem, 'Where There's Smoke, There's Fire: History and Memory', in: Tom Thatcher (ed.), *Keys and Frames: Memory and Identity in Ancient Judaism and Early Christianity*, Atlanta, GA 2014, pp. 7–36. ראו גם: Tracy Adams, *Collective Memory as Currency: The Dominance of the Past in the Present*, Boston, MA 2024. על זיכרון קולקטיבי בחברה היהודית ראו: ניסן רובין, מסגרות מתעקמות: תהליכים של שינוי במסורות חז״ל, בני ברק 2019, עמ׳ 27–30.

74 אילנה שמיר, הנצחה וזכרון, תל אביב תשנ״ז, עמ׳ 22–32. אסתר לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל, תל אביב 1993.

[ה]בעלות היחסית שיש לקבוצת אנשים על אמצעים (סימבוליים ומוסדיים) שבאמצעותם הם יכולים לפרש את עולם־החיים שלהם באופן שהם מסופקים בתחושת לכידות אישית, בתחושת שייכות לקבוצה, לזיקתם לעבר ואל העתיד, ולמקומם בעולם.[75]

רצוני לומר שהמסורת היהודית היא משאב תרבותי שמתוכו בוחרים אלמנטים תרבותיים, ואלה הם מרכיב בזיכרון הקולקטיבי גם אצל יהודי חילוני.[76] אצל שומרי מצוות שמגדירים עצמם ׳דתיים מודרניים׳, עולם התרבות המודרנית הוא חלק מהסל התרבותי שלהם, והם יכולים להזדהות ללא קושי עם האנדרטות המצהירות.

מעיון בתיקי האנדרטות של החברה קדישא ומשיחות עם מנהלי בתי הקברות עולה, שבין יוזמי הקמת האנדרטות לא היו, עד כמה שהצלחתי לברר, עסקנים חרדים, אבל היו ביניהם בעלי השקפה דתית מודרנית, כולל רבנים קרובים לציונות הדתית.[77] מנהל בית הקברות בנחלת יצחק אמר לי בשיחה: ׳אנדרטות מקימים גם דתיים לאומיים. החרדים – לא באים. יש להם גישה אחרת לשואה: ״כי כך צריך היה להיות״. מפריע להם שמחלקים פרחים לשים על מצבה׳. בשיחתי עם מנהל בית הקברות בקריית שאול, שהיה מחסידי גור, שאלתיו מי היו היוזמים להקמת האנדרטות, וכך אמר:

זה [אנדרטות] עושים הלא־דתיים שלא אומרים קדיש בבית כנסת. הם באים לכאן ואומרים פעם קדיש. אין כאן שאלה הלכתית [כי] זה מצבה פשוטה [היא אינה על קבר]. בשבילנו [חסידות גור. נ״ר] לא צריך את זה. בבית כנסת אומרים קדיש ביארצייט [יום השנה], לומדים משניות או דף יומי ועושים ׳תיקון׳ [׳לחיים׳ על כוסית משקה חריף לאחר התפילה] לעילוי נשמה, וזה מספיק. האבן מוסיף משהו?...

יש להבין שאנדרטה של קהילה היא ביטוי לזיכרון הקולקטיבי שאת דפוסו קובעים יזמיה שמנהלים דיונים בינם ובין הפעילים. לכן אין במצבות־האנדרטה ביטוי בולט למגזרים החרדיים והחסידיים שאנדרטות זיכרון אינן מתיישבות עם תפיסת עולמן. מאידך גיסא, עיצובן של האנדרטות הושפע במידה רבה מהנחיות הנהלת החברה קדישא של תל אביב שלא נתנה יד חופשית ליזמים. אילוצים אלה קבעו במידה רבה את אופי האנדרטות.

75 ג׳ונתן בויארין, ׳קולות מסביב לטקסט: האתנוגרפיה של הקריאה במתיבתא תפארת ירושלים׳, בתוך: ניסן רובין ושלמה גוזמן כרמלי (עורכים), כוחן של מילים: אנתרופולוגיה של טקסטואליות יהודית, ירושלים תשפ״ב, עמ׳ 115.

76 על הדת כמשאב תרבותי לא־דתי ראו: תמר פרידמן ושלמה גוזמן כרמלי, ׳אתאיזם נחווה ופוסט־רציונליות בחייהם של יהודים־אתאיסטים בישראל׳, עיונים 38 (2022), עמ׳ 228–252; חזקי שוהם, ״׳דת׳, ׳חילוניות׳, ו׳מסורת׳ במחשבה הציבורית בישראל׳, עיונים 24 (2014), עמ׳ 29–58.

77 לדוגמה, הרב יצחק ידידיה פרנקל שהוזכר למעלה (הערות 12, 13, 22) והרב כתריאל פישל טכורש, ראש חבר הרבנים של הפועל המזרחי, יוצא העיר ולווצלאבק (חולון), אשר הגיש את הבקשה להקמת האנדרטה לקהילה (בין היוזמים להקמתה היה פרופ׳ אפרים אלימלך אורבך).

סוף דבר

מה לומד המתבונן מהמסרים שעל האנדרטות־המצבות בשלושת בתי הקברות שנסקרו בגוש דן?

כל מי שמבקש להנציח תופעה חורגת מהמציאות, כמו זו שהתרחשה ב׳פלנטה האחרת׳ כביטויו של ק. צטניק, מוצא שאין בידיו די כלים ודימויים אומנותיים ומילוליים כדי לבטא את המציאות הסוריאליסטית הזו, ואין לו אלא כלים מהעולם התרבותי והריאלי שלו. בניסיוני למצוא כיצד מתבטא זיכרון הקהילות במאות האנדרטות שהוקמו לזכרם בשלושה בתי קברות בגוש דן, מצאתי שהדבר נעשה באמצעות שני טיפוסים של אנדרטות, מסורתיות ומצהירות, שיוצרים שני ערוצים של זיכרון קולקטיבי. האנדרטות המסורתיות משקפות זיכרון קולקטיבי בקודים של הנצחה מסורתית, בעיקר באמצעות מסרים מילוליים ישירים, בעוד המצהירות משקפות זיכרון קולקטיבי בקודים של עולם מודרני, בעיקר באמצעות דרכי ביטוי אומנותיים או מעין אומנותיים. השׂווה ביניהן הוא שבאמצעים שונים הן מעבירות מסר אחיד. הן מנציחות את זכר השמדת הקהילה, במילים ספורות: ׳שנרצחו / שנהרגו / שנשרפו על־ידי הנאצים ועוזריהם / שנקברו חיים׳. המתבונן ימצא את תאריך ההשמדה, את תאריכי האקציות, את מספר הנספים וציון על הטמנת אפר נספים (אם יש אפר) תחתן. אפשר למצוא על אנדרטות רבות ביטויי שנאה לגרמנים הנאצים כמו ׳חיות׳, ׳רוצחים׳, ׳טמאים׳ וכיוצא בהם, ובחלקן נמצאת בקשה־צעקה לנקמה מהרוצחים, לא לנקמה בידי אדם אלא בידי שמיים. על חלק מהאנדרטות ימצא המתבונן הבעות של קינה, יגון וצער, ובחלקן תקווה לנחמה, ויש שימצא בהן פסוקי תפילה. כל אלה מושמעים אך ורק באמצעות פסוקים מהמקרא או מדברי משוררים.

המתבונן ימצא שמקצת הסמלים הצורניים מבטאים את חורבן העולם היהודי הדתי באמצעות דמות בית הכנסת שחרב, שני לוחות הברית, תפילין, אדם עטוף בטלית ומנורת שבעה קנים. סמלי זהות והשתייכות דתיים ולאומיים מתבטאים במנורת שישה קנים ומגן־דוד בעיצובים שונים.

הרושם הכללי של המתבונן הוא שמקימי האנדרטות יודעים שהציבור בישראל מודע היטב לשואה וגם להתנגדות מזוינת במקום שהייתה, ואין צורך לחזור ולספר עליהן בפירוט. אנדרטות־מצבה אלה הן בעיקר זיכרון נצח לקהילה שאבדה ומקום התייחדות עם הנספים שלא הובאו לקבר ישראל. השואה מסומלת רק במקצת אנדרטות באמצעות סמלים איקוניים של השואה, כמו גדרי תיל ומגדלי שמירה, מחנה ריכוז, להבה, לפיד וטלאי צהוב, ובעיקר באמצעות תיבת ׳שמות הקדושים׳ שצמודה לאנדרטה. לא רואים קרמטוריום, פרט לאנדרטות קהילת קאליש בחולון ומחנה ההשמדה טרבלינקה בנחלת יצחק (שמייצגת מחנה השמדה ולא קהילה). באנדרטת אושווינצים בקריית שאול יש רמז לקרמטוריום בגוף האנדרטה. פה ושם יש ביטוי להגליה ולמחנה ריכוז (אנדרטת קסטוריה בקריית שאול ואנדרטת לודז׳ בחולון). יש קהילות שמזכירות את עברן המפואר באמצעות איור של בית מדרש, ישיבה ובית כנסת;

ויש שמזכירות במילים את בית הכנסת, הישיבה, בתי המדרש, בית הספר העברי, תנועות ציוניות, מוסדות ציבור ומוסדות צדקה וחסד שהיו בקהילה.

מעניין לשים לב גם למה שאין בהן: היבט ה׳גבורה׳ נעדר מהן, אין אמירות פטריוטיות, אין ביטויים של אידאולוגיה ציונית, או אמירות שמקשרות בין השואה להקמת מדינת ישראל. רק במספר אנדרטות נחקק שהן גם לזיכרון בני הקהילה וצאצאיהם שנפלו במלחמות ישראל.[78]

עולה על הדעת שמפגש חווייתי עמוק עם השואה אינו מתרחש במרחב ציבורי פתוח. מפגש חווייתי מתקיים בשקט האינטימי במוזאון שואה, כמו המוזאון במוסד ״יד ושם׳ והמוזאונים האחרים לשואה בארץ ובחוץ־לארץ. שם המתבונן עומד מול מראות האימה של השואה, בתוך מתחם סגור שעוטף אותו. אין למוזאון ׳זמן אנדרטה׳, הוא תמיד ב׳זמן שואה׳. ביקור בו דורש הכנה ותזמון מראש לשם חוויה ולימוד. המפגש טעון ועצוב ומקשה על חזרה לשגרה. לעומת זאת, מצבות־האנדרטה מוצבות במקומות ציבוריים פתוחים. כל הנכנס לבית הקברות להלוויה או לפקוד קבר משפחה פוגש אותן כבר בכניסה. אנדרטות־מצבה אלה מתפקדות עבור הציבור הרחב אך ורק כאנדרטה. האמת ניתנת להיאמר, שרוב הבאים לבית הקברות אינם מתעכבים לידן. הם באים לבית הקברות להלוויה או לאזכרה ולא כדי לראות את האנדרטות. אבל לחולף לידן הן מן הסתם מעוררות את זיכרון השואה ולו לזמן קצר. האנדרטות בעצם נוכחותן במרחב הפתוח מתפקדות כתחנות ממסר אשר משדרות לחלל את זיכרון השואה שבמודע ושלא במודע נקלט בתודעה. ריכוזן של עשרות או מאות מצבות־אנדרטה במקום אחד ממחיש את השואה גם אם לזמן קצר, וכך משמר את זיכרונה. ברם, עבור אנשי הקהילה שפוקדים את אנדרטת־המצבה של קהילתן, זו מצבה לזכר יקירים שנפטרו, והיא גם אנדרטה בעת האזכרה ביום השנה להשמדה ובטקס יום השואה. ממעמדים אלה חוזרים אל השגרה כלאחר אזכרה לבן משפחה.

ניסן רובין
אוניברסיטת בר־אילן
Nissan.Rubin@biu.ac.il

78 למשל, ׳לזכר בני איישישוק הפרטיזנים, הלוחמים בצבאות הברית ובמלחמות ישראל אשר מסרו נפשם על שחרור העם והעמים׳; ׳לזכר בני עירנו שנפלו במערכות ישראל׳ (קאלושין, חולון). ראו על כך: באומל, ׳לזכרון עולם׳, למעלה הערה 1, עמ׳ 377–378. ראוי להשוות לדבריו של ג׳ורג׳ ל׳ מוסה, הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות עולם, תל אביב תשנ״ד, עמ׳ 12–13, על העדר אמירות תוקפניות על אנדרטות מלחמה בישראל.

ENGRAVED IN STONE: COLLECTIVE MEMORY OF THE HOLOCAUST IN MEMORIALS ERECTED IN THREE CEMETERIES IN GREATER TEL AVIV AREA

NISSAN RUBIN

Bar Ilan University

Abstract

About five hundred memorials to communities destroyed in the Holocaust have been erected in three cemeteries in the metropolitan environs of Tel Aviv (Nahalat Yitzhak, Kiryat Shaul and Holon), in separate, designated areas. Since the memorials are situated in cemeteries, they cannot be related to like memorials that are constructed in public squares or gardens. Yet they are not tombstones since there are no graves underneath. In effect, they function simultaneously as a memorial and as a substitute tombstone. On Memorial Day and memorial services, they function as memorials; at the same time, they serve as a quasi-grave. Indeed, upon leaving the cemetery, many visitors place small stones on the base of the memorials as they do on regular graves. The words inscribed on these memorials are designed to deliver messages for generations to come.

The purpose of this research is to decode the messages from the engraved words and the figurative design of the memorials; the aim is to decipher the content of the collective memory they bear. Inasmuch as a memorial is only part of society's collective memory, and does not reveal all its memories, its designers must decide what should be engraved for eternal memory. Since most of the memorials were

designed by tombstone builders rather than artists, I do not deal with the artistic aspect of the memorials.

The study found that there are two main types of memorials: traditional, and declarative. The traditional memorial resembles the traditional Jewish tombstone. It is a rectangular block of stone placed on a base. The message is transmitted by words and not by its shape or artistic figure. The declarative memorial transmits its message through its so-called artistic qualities. It resembles a memorial rather than a tombstone. It is an asymmetric rock or block, and words are kept to a minimum.

Each of the memorials reflects a different type of collective memory. The traditional type reflects collective memory in the codes of traditional commemoration, while the declarative type reflects collective memory in the codes of the modern world. What is common to both types of memorials is that they commemorate the destroyed communities but barely accentuate the Holocaust. They express their thoughts about the horrors only by short passages from the Bible or by lines from Hebrew poets. This is due, perhaps to a lack of words sufficient to express the horrors of the Holocaust.

Many visitors to the cemeteries do not linger near the memorials. They arrive for a funeral or a memorial service and pass by the memorials. But the memorials certainly evoke memories in those who pass by, if only for a short time. However, for those who purposefully visit their community's memorial, it is a quasi-grave for their loved ones; as well as a public memorial where remembrance ceremonies are held on the anniversary day commemorating the community, and on Holocaust Memorial Day.

RESHIT

STUDIES IN JUDAISM

EDITORS

Adam Afterman • Ronit Irshai • Ishay Rosen-Zvi

EDITORIAL MANAGER

DAVID WIETCHNER

VOL. 9

JERUSALEM, 2025

SHALOM HARTMAN INSTITUTE
מכון שלום הרטמן

RESHIT was edited by:

Dror Yinon (2009–2010), Yair Lorberbaum (2009–2010), Adiel Schremer (2009–2010)

RESHIT is a peer-reviewed journal that is published annually with the support of the Robert and Arlene Kogod Research Center for Contemporary Jewish Thought, Shalom Hartman Institute

Address: Reshit, Shalom Hartman Institute, P.O. Box 8029, Jerusalem 9108001.

The volume has been edited by Rafael Zer

ISSN 2706-6096
2025

Table of Contents

Sharon Shalom	The Liturgical Tradition of the Bete Israel Community: Rethinking Research Methodology	1
Steven Kaplan and Kay Kaufman Shelemay	Response to "The Liturgical Tradition of the Bete Israel Community"	21
Sharon Shalom	On the Origins of Ethiopian Jewry: A Reply to Kaplan and Kaufman Shelemay	31
Maytal (Tali) Merary	Coping with Alien Thoughts in Igrot Kodesh: The Hasidic Guidance of Rabbi Schneerson	36
Nissan Rubin	Engraved in Stone: Collective Memory of the Holocaust in Memorials Erected in Three Cemeteries in Greater Tel Aviv Area	71
Assaf Malach	Mamlakhtiyut without Nationalism: The Shift from Thick to Thin Republicanism	98
Avi Sagi	Israel on the Way to Dictatorship?	131
	English Abstracts	i

Contributors

Assaf Malach, Shalem College
malachas1@gmail.com

Maytal (Tali) Merary, Bar-Ilan University
tali.merary@gmail.com

Kay Kaufman Shelemay, Harvard University
shelemay@fas.harvard.edu

Steven Kaplan, The Hebrew University of Jerusalem
msstkapl@gmail.com

Nissan Rubin, Bar-Ilan University
Nissan.Rubin@biu.ac.il

Avi Sagi, Shalom Hartman Institute
avi.sagi.biu@gmail.com

Sharon Shalom, Ono Academic College
sharon.sh@ono.ac.il